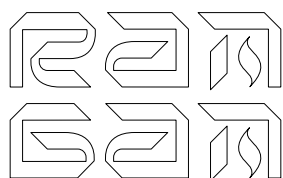

RAM
BAM

RAMBAM

TIDSSKRIFT FOR JØDISK KULTUR OG FORSKNING

NUMMER 17 / 2008

UDGIVET AF
SELSKABET FOR DANSK JØDISK HISTORIE

RAMBAM

Tidsskrift for jødisk kultur og forskning
17 / 2008

RAMBAM er et akronym for

Rabbi Moshe ben Maimun
(Maimonides) 1135 – 1204

Udgives med støtte fra Kulturministeriets
bevilling til almenkulturelle tidsskrifter
og Helga Melchior's Familiefond

Redaktionelt udvalg

Bent Blüdnikow
Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane
Ulf Haxen (ansv.)
Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson
Karin Weinholt

Redaktionelt panel

Kaare Bing
Benedicte Brohm
Karoline Henriques
Linda Herzberg
Jørgen Steen Jensen
Mirjam Gelfer-Jørgensen
Bjarne Karpantschof
Karen Lisa Goldschmidt Salamon
Margit Warburg

Redaktionel konsulent

Birgit Blegvad Stenz

Grafisk design og dtp

Frank Ruszkai

Udgivet af

Selskabet for dansk jødisk Historie

Redaktionens adresse

Serridslevvej 12
2100 København Ø
ruszkai@live.dk

Tryk

AKA-PRINT A/S, Tilst

ISSN 0907-2160

ISBN 978-87-92282-00-2

Forside

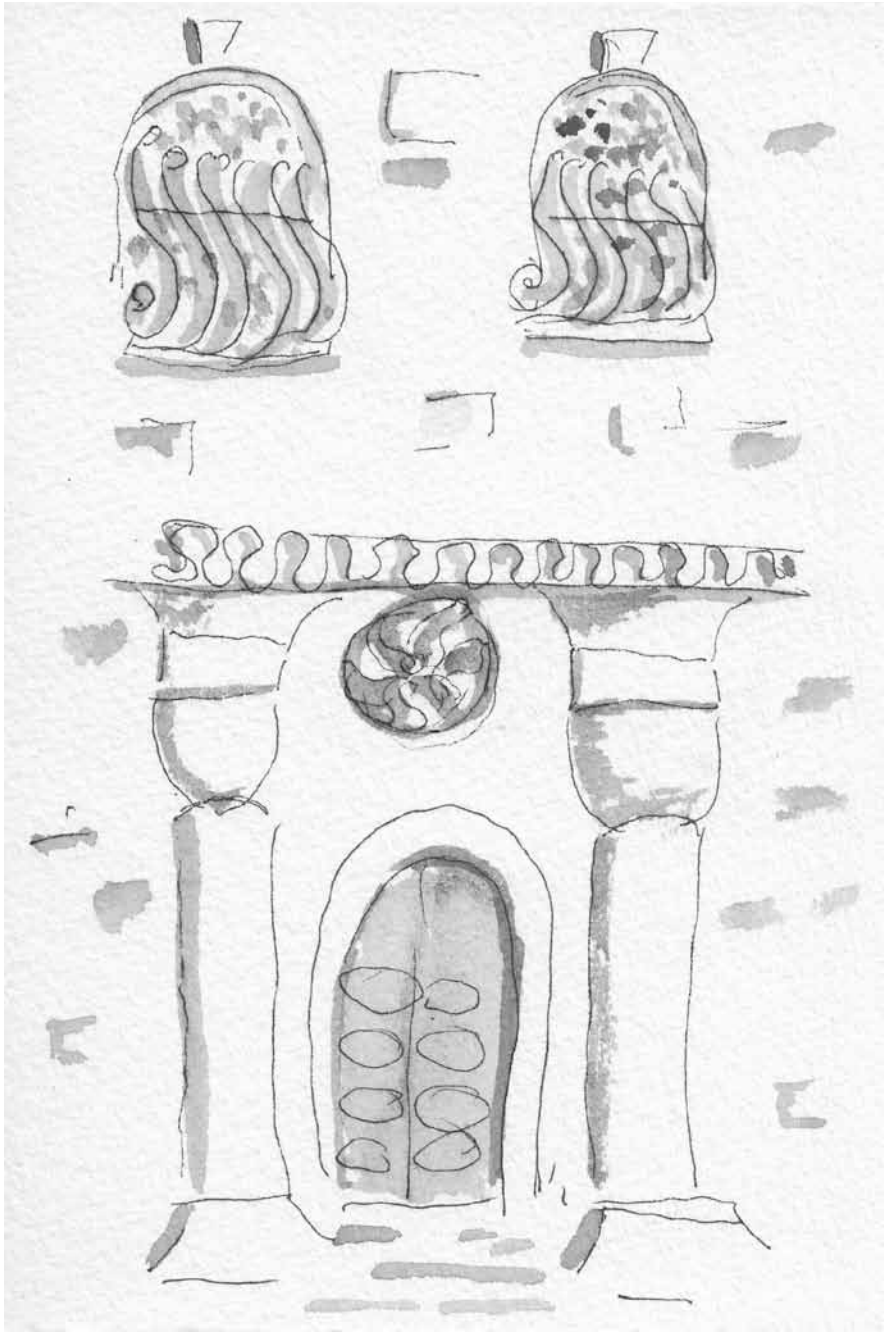
Side af Hevrah Kadisha-bog fra Nagykanizsa, Ungarn, 1769. Den sørgende sidder Shivah (sørgetid på syv dage). Bønnebog i hånden og ved sin side et lille bord med levninger efter selskabet af de trøstende: brød, æg og vin. Spejlet er dækket til. Det jødiske Museum, Budapest.

Bagside

Det indvendige af bunden på Hevrah Kadisha-bøger. Nikolsburg, Mähren. 19. århundrede. Israel Museum.
(Se artikel side 22)

Indhold

FORORD.....	7	ANMELDELSER & OMTALER	
Hvem reddede de danske jøder? <i>Jørgen Kieler</i>	8	Martin Schwarz Lausten Om mastodontserien Kirke og Synagoge <i>Karin Weinholt</i>	66
Oktober 1943. Lidt om flugten til Sverige <i>Lizzi Norden</i>	16	Samuel D. Kassow Who Will Write Our History <i>Jan Schwarz</i>	79
<i>Lechaim</i> og skål. Jødiske og skandinaviske gilder i forbindelse med død og begravelse <i>Ya'akov Sarig</i>	22	Morten Thing De russiske jøder i København 1882-1943 <i>Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane</i>	83
Kære farmor <i>Linda Herzberg</i>	27	<i>Kan jeg rumme det?</i> Anders Otte Stensager Nazilægen Josef Mengele – Liv og forbrydelse <i>Kaare Bing</i>	84
Om konversion <i>Anne Boukris</i>	30	<i>Ny antologi modtager kritik fra den danske ambassadør i Tel Aviv</i> Behind the Humanitarian Mask – The Nordic Countries, Israel and the Jews <i>Redaktionen</i>	86
Falskmøntner for Hitler <i>Anders Otte Stensager</i>	37	NYT UDEFRA & BØGER MODTAGET AF REDAKTIONEN.....	87
DEBAT		ENGLISH SUMMARIES.....	90
Om venneforeninger og museers samarbejde med selskaber og foreninger <i>Jørgen Steen Jensen</i>	46	NYE BIDRAGYDERE & INFORMATION.....	93
Kommentar til Falskmøntner for Hitler <i>Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane</i>	48		
Om at leve i miraklernes tid <i>Vibeke Boolsen</i>	51		
Myter og misforståelser om deportationerne til Theresienstadt <i>Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane</i>	56		

Indgangsparti fra Jerusalem. Akvarel af Josef Salamon, 2000

Forord

RAMBAM er atter på banen takket være solid opbakning fra Selskabets medlemmer og et enkelt privatfond. Bladet lægger ud med artiklen *Hvem reddede de danske jøder?* af lægen og modstandsmanden Jørgen Kieler, der i sin artikel anfægter samarbejdspolitikken, ”denne snævre amoralske landsbypolitik, som var lige ved at berøve os en placering som en troværdig international samarbejdspartner”.

Artiklen følges op af en personlig beretning om flugten til Sverige af Lizzi Norden, og temaet kommer op igen i Vibeke Boolsens debatartikel *Om at leve i miraklernes tid*. Forskningen vedrørende deportationen af de danske jøder er langtfra klarlagt, som det vil fremgå af artiklen *Myter og misforståelser ...* af Silvia Goldbaum Tarabine Fracapane. Anders Otte Stensager beretter i *Falskmøntner for Hitler* om den danske KZ-fange Sven Hoffgaard, der ufrivilligt blev involveret i pengefalskneri i Sachsenhausen. Artiklen kommenteres under rubrikken DEBAT.

Hvad ville du have sagt om det liv jeg lever i dag? spørger Linda Herzberg i et brev til sin farmor, som hun aldrig har kendt.

I *Lechaim og skål ...* drager Ya'acov Sarig, israelsk antropolog, med speciale i skandinavisk folkløse, paralleller mellem jødiske og nordiske begravelseskikke. Anne Boukris kommer i *Symbolisk religiositet og etnicitet ...* ind på identitetsspørgsmålet i forbindelse med konversion til jødedommen.

I 2008 satte Martin Schwarz Lausten et foreløbigt punktum for mammutværket *Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark*. Karin Weinholt giver dette værk en særdeles grundig anmeldelse.

Under DEBAT bringes også en kommentar til forholdet omkring Dansk Jødisk Museum, der efter afslaget på en ansøgning om statsstøtte er truet på

økonomien. Eftersom udsigten til krisehjælp ikke er nærtforestående, har Selskabets repræsentant i museets bestyrelse derfor genfremsat en stribe forslag til oprettelse af en venneforening, et museumsskrift og hjælp til skiftende udstillinger i forbindelse med markering af jødiske mærkedage og højtider.

RAMBAM har – siden museumsfonden blev søsat i halvfemserne – bragt en række konstruktive debatartikler med udblik til aktiviteter på jødiske museer i og uden for Europa (se register for RAMBAM 15/1991-2006).

Den synergieffekt inden for de jødiske fag og jødisk forskning, som dengang var inden for rækkevidde i Øresundsregionen, er foreløbig manet i jorden. I en kvalitetsrapport RQ08 evalueres formidlingen af jødiske fag på Lunds Universitets teologiske fakultet til ”lidt over middel”, og det fremtidige elevoutput og -potentiale vurderes som værende recessivt. Samtidig har derværende ansvarshavende for jødiske studier indstillet udgivelsen af det eneste skandinavisk-jødiske forskningstidsskrift, *NORDISK JUDAISTIK*.

Skal Dansk Jødisk Museum gøre sig håb om overlevelse, må det være på gennemsigtighed og synlighed. Det sker kun med en bestyrelse, der prioriterer faglighed frem for events. For med tiden vil Libeskind's opsigtsvækkende installation i sig selv ikke længere være nok til at tiltrække besøgende, og så vil museet blive bedømt på sit indhold og sin formidling. Og for at få publikum i tale kræves nye strategier, nye forbindelser og et nyt værdigrundlag. Hvis ikke nu, så efter et snarligt generationsskifte i museets bestyrelse og direktion. Så RAMBAM vil stadig have en vigtig funktion som formidler af jødisk kultur og forskning.

Ulf Haxen, december 2008

Hvem reddede de danske jøder?

Af Jørgen Kieler

I 1995 udkom Rasmus Kreths og Michael Mogensens bog *Flugten til Sverige – Aktionen imod de danske jøder oktober 1943*, som de to unge historikeres vejleder, professor dr. phil. Henning Poulsen havde anbefalet bl.a. med følgende udtalelse: ”Forfatterne har dokumenteret, at den vellykkede overførsel til Sverige i meget høj grad skyldtes en tysk indsats, der var så unødvendigt svag, at den kun kan forklares som led i en fortsat tilbageholdende tysk politik ... og betragtet i større historisk perspektiv yder den (bogen) et afgørende bidrag til i højere grad at placere den vellykkede flugt i en politisk end i en modstandshistorisk sammenhæng.”

Henning Poulsen præciserer ikke, om han med den politiske sammenhæng tænker på tysk eller dansk politik, eller begge dele; men det gjorde Herbert Pundik som den 31. maj 2005 deltog i en høring, hvor bl.a. historikeren Bo Lidegaard som så ofte tidligere hyldede Scavenius og samarbejdspolitikken, og hvor Herbert Pundik på grundlag af personlige oplevelser kommenterede de danske jøders redning i 1943. Stillet over for det direkte spørgsmål: *Hvem reddede de danske jøder*, svarede Pundik uden forbehold, at det gjorde samarbejdspolitikkerne, hvortil forfatteren af disse linier havde følgende kommentar: ”Det lykkedes vor gruppe at redde ca. 800 jøder fra Nordhavn til Barsebäck uden at miste en eneste af vore passagerer. Vi så aldrig nogen samarbejdspolitikere på kajen i Nordhavn; men efter krigen kunne vi sørge over tabet af 8 af vore egne.”

Det er klart, at vi her står over for to udtalelser, som afslører en afgrundsdyb forskel ikke alene i personlige oplevelser, men også i vurderingen af de problemer, som det besatte Danmark var konfronteret med på det tidspunkt. Modstandsfolkene er ved at uddø; men historikerne synes nu på tredje genera-

tion at være lige optaget af de ca. 65 år gamle hændelser, hvilket frister mig, som er på vej mod de 90 år, til i sidste øjeblik at give mit besyv med som vidne til de begivenheder, som senere generationer udtaler sig så skræmmende om.

Overfaldet – den forsvarsløse neutralitet

Det tyske overfald på Danmark den 9. april 1940 kom som en chokerende overraskelse for de fleste. Deres forsikringer om, at man ville respektere Danmarks selvstændighed og ikke blande sig i vore indre anliggender, vandt en vis tiltro, som styrkedes af den overraskende kendsgerning, at besættelsesmagten ikke straks indledte en forfølgelse af de danske jøder, men nøjedes med økonomisk støtte til de danske nazisters antisemitiske propaganda. Der var vist ikke mange, der gjorde sig klart, at Hitler på det tidspunkt endnu ikke havde givet ordre til gennemførelsen af *Die Endlösung* på jødeproblemet. Det skete først den 22. juni. En måned senere udgik der en instruks fra det tyske udenrigsministerium bl.a. til den tyske gesandt i København, Cecil von Renthe-Fink, i hvilken man forlangte en indberetning om jødernes udbredelse i de besatte lande inklusive Danmark. Den forblev ubesvaret indtil januar 1942, og von Renthe-Fink ydede dermed sit første bidrag til jødernes redning; men det vidste vi ikke.

Neutralitetsfiktionen – passiv tilpasning ved forhandling

Nogen offentlig debat om ansvaret for den 9. april oplevede vi ikke. Politikerne, pressen og befolkningen var alle klare over, at nu gjaldt det om at holde sammen, og Stauning var ikke sen til at lukke munden på evt. kritikere ved den 10. april at tilbyde oppositionen en række ministerposter uden portefølje i en ny samlingsregering. Med Kongen som en cen-

tral personlighed voksede sammenholdet i den danske befolkning, hvilket bl.a. viste sig ved dannelsen af Dansk Ungdomssamvirke og ved stor tilslutning til de mange alsangs- og algangsstævner, hvormed vi søgte at dulme de nationale mindreværdskomplekser. Tilløbet til en national samling bidrog til isoleringen af de danske nazister, som fra starten af blev stemplet som landsforrædere; men nazisternes voldsomme antisemitiske propaganda skabte en evig frygt for jødernes skæbne.

Også bevarelsen i det væsentlige af jurisdiktionen på danske hænder var et resultat, som det store flertal af befolkningen måtte anerkende, indtil vi nåede det trin i udviklingen, hvor drabet på SOE-lederen Chr. Michael Rottbøll den 26. september 1942 klart markerede, at det danske politi nu var blevet den danske Modstandsbevægelses farligste fjende.

P. Munch opnåede således noget ved den passive tilpasningspolitik; men det lykkedes ham ikke at forhindre dansk støtte til den tyske krigsførelse ved udlevering af hærens og flådens våben og materiel og ved eksport af dansk arbejdskraft. Særlig harme vakte oprettelsen af et tysk arbejdsanvisningskontor den 24. maj 1940, igennem hvilket tusinder af danske arbejdere blev fristet og presset til at søge arbejde i Tyskland, hvor krigsindustrien savnede arbejdskraft. Det var ikke en neutral handling, og så var det oven i købet kun en begyndelse til det værnemageri, som måske mere end noget andet truede vor plads blandt de civiliserede nationer. Vi bidrog i begyndelsen til den forventede tyske sejr, og forhalede senere krigens afslutning. De ansvarlige fik meget blod på fingrene. Det var for nogle til at leve med, så længe det ikke var dansk blod, for andre et uudholdeligt svigt i den fælles internationale kamp imod Hitlers barbari.

Neutralitetsfiktionens endeligt – aktiv tilpasning ved samarbejde

Samlingsregeringen fungerede indtil 8. juli 1940 med P. Munch som udenrigsminister. En rekonstruktion viste sig hurtigt at være nødvendig. En regering på 18 medlemmer var for stor, og oppositionen var

ikke tilfreds med de tildelte ministerposter uden portefølje. Udskiftningen af Munch med Scavenius vakte størst opmærksomhed. Han tiltrådte som bekendt sin nye post med en opsigtsvækkende tale, i hvilken han gav udtryk for sin næsegruse beundring for Tyskland og lovede vor store nabo mod syd evig troskab og samarbejde. Ved regeringsrekonstruktionen i 1940 blev P. Munchs forhandlingspolitik afløst af Scavenius' samarbejds politik, som vakte uro ikke bare i befolkningen, men i nogle tilfælde også i Folketinget¹.

Scavenius var ikke nazist. Han var radikal, men på det tidspunkt muligvis ikke medlem af noget politisk parti. Herom herskede der nogen uvished; men de, der huskede ham fra Den Første Verdenskrig, var ikke i tvivl om, at han var en politisk opportunist af den overbevisning, at Danmark under ingen omstændigheder måtte bringe sig i modsætningsforhold til sin overmægtige nabo, Tyskland, som han desuden betragtede som det eneste effektive forsvar imod den aggressive kommunisme. Neutralitet var på den baggrund ikke mulig, hvilket klart kom til udtryk i Politiken allerede den 28. maj 1940 efter de første RAF angreb på Aalborg Lufthavn og minesprængningen af en storebæltsfærge. Tilskyndet af Scavenius blev Churchill i en herostratisk berømt leder stemplet som en "farlig mand". Det kostede Politiken tabet af 15.000 abonnenter på få dage, hvilket ledende radikale politikere i dag dog ikke synes at have lært meget af.

De naive og de forrådte

Den 22. juni 1941 angreb Hitler Sovjetunionen. *Operation Barbarossa*, som angrebet blev kaldt, efterfulgtes af afbrydelsen af vor diplomatiske forbindelse med Sovjetunionen og igangsættelsen af kommunistforfølgelser i Danmark, som langt oversteg de tyske krav. Dette havde ingen umiddelbare konsekvenser for de danske jøder, som derfor kunne lulle sig i søvn i forvisning om, at Kongen passede på dem. Det var dog ikke alle jøder, Kongen passede på. Der befandt sig en del tyske flygtninge i Danmark, som levede i evig frygt for udlevering til

Tyskland. Det drejede sig både om tyske socialister og jøder. En del af dem sad internerede i fangelejren Horsørød, som man nu fandt anledning til at tømme for at skaffe plads til de danske kommunister, som man arresterede og fængslede uden rettergang efter Hitlers angreb på Sovjetunionen. Flygtningene blev returneret til Tyskland, hvilket for flere af dem betød indespærring i koncentrationslejr eller henrettelse. Det er et af de mørkeste kapitler i historien om dansk-tysk kollaboration i besættelsestiden, og samtidig et vidnesbyrd om, at antisemitisme ikke var et ukendt begreb i Danmark. De involverede embedsmænd og ansvarlige politikere kom mig bekendt aldrig til at stå til ansvar for deres bøddelegninger.

De tyske emigranternes skæbne forblev ukendt for de fleste dengang; men det gjaldt ikke deres efterfølgere i Horsørød. Kommunisterne var alt andet end populære. Man havde ikke glemt overfaldet på Finland, og heller ikke Stalins pagt med Hitler. ”Nu er der gevinst hver gang,” var en typisk reaktion på det tyske angreb på Sovjetunionen; men denne reaktion blev hurtigt afløst af en erkendelse af, at Sovjetunionen nu var det betrængte engelske imperiums vigtigste forbundsfælle, og en dyb forargelse over den grundlovsstridige forfølgelse, som de danske kommunister blev gjort til genstand for. Fra at være et ret foragtet mindretal blev kommunisterne i løbet af få måneder gjort til martyrer, som blev effektive medarbejdere i en fælles kamp imod Hitler og imod regeringens samarbejds politik.

Antikominternpagten

Scavenius bidrog til denne udvikling, da han i november 1941 tog til Berlin for at underskrive Antikominternpagten, hvilket udløste store studenterdemonstrationer, som blev min og mange andres første kontakt med en Modstandsbevægelse, som i stigende grad begyndte at give sig til kende og nu var ved at organisere sig. Der var især to grunde til, at Antikominternpagten fik så stor betydning. For det første forvekslede vi den med Tremagtpagten og troede derfor, at vi var på vej ind i et militært samarbejde med Tyskland. Så slemt var det heldigvis

endnu ikke; men det kunne det jo blive. Vi troede ikke på Scavenius, som blev stemplet som landsforræder. For det andet troede vi, at dette var begyndelsen til forfølgelsen af de danske jøder. Vi havde god grund hertil, for Ritzaus Bureau meddelte, at der i den tyske presse blev stillet et krav om, at de lande, der var knyttet til Antikominternpagten nu måtte forberede sig på at løse jøde-problemet. Göring meddelte Scavenius det samme i Berlin. Det vidste vi dog ikke, men pressemeddelelsen var almindelig kendt. Overrabiner M. Friediger var dog ikke særligt foruroliget: ”Vi føler os trygge, for vi står under Kongens beskyttelse,” forkyndte han, ligesom han stoled på den danske regerings beskyttelse.

Bidragende til tryghedsfølelsen kan japanernes angreb på Pearl Harbor den 7. december 1941 have været. For selvom det ikke gik hverken russerne eller amerikanerne ret godt i starten, så havde englænderne nu fået to mægtige allierede. Trygheden blev dog af kort varighed. Den 20. januar 1942 afholdt Reinhard Heydrich en konference i Wannsee ved Berlin, hvor han efter ordre fra Göring skulle planlægge en *Endlösung* på jødeproblemet. Det blev grundlaget for Holocaust, som efter planen skulle omfatte 11 millioner jøder inklusive de danske; men her viste den tyske rigs-befuldmægtigede i Danmark Cecil von Renthe-Fink sig som en modstander af en aggressiv antijødisk politik i Danmark. Jøderne udgjorde jo ikke nogen trussel mod nogen, heller ikke mod tyskerne. Han havde længe været presset af det tyske udenrigsministerium for en oversigt over de danske jøder. Om den nåede frem til konferencen i Wannsee er usikkert; men den blev i hvert fald så forsinket, at den ingen betydning fik ved den lejlighed. Derimod nåede efter alt at dømme det rygte frem, at den danske konge ville abdicere i protest imod tyske jødeforfølgelser i Danmark. Resultatet blev, at Wannseekonferencens katastrofale beslutninger ikke kom til at omfatte de danske jøder. Hvis man her vil pege på en redningsmand, så må det blive von Renthe-Fink måske med Kongens velvillige bistand; men om dette spil bag kulisserne var vi dengang i det væsentlige uvidende. I hvor høj grad

de danske jøder følte jorden brænde under sig på det tidspunkt står hen i det uviste; men de forberedte sig ikke på den senere katastrofe.

Den voksende modstand i 1942

Det første resultat af antikominterndemonstrationerne var dannelsen af to studenterorganisationer (*Studenternes Efterretningstjeneste* og *De Danske Studenter*) samt en eksplosiv udvikling af en illegal presse i vinteren 1941 og foråret 1942 med *Land og Folk*, *De Frie Danske* og *Frit Danmark* som de ledende illegale blade. Der var brug for dem. Truslen mod jøderne, USAs indtræden i krigen og senere tyskernes stigende vanskeligheder med den tidlige russiske vinter kunne ikke længere holdes skjult af censuren, og samarbejdspolitikken kunne nu gøres til genstand for en meget mere intens kritik. Hertil kom meddelelserne om den første landsætning af engelske faldskærmsagenter den 28. december 1941 ved Haslev. Carl Johan Bruhn blev dræbt; men Mogens Hammer klarede den. SOE (Special Operations Executive) havde gjort sin entré i Danmark, og med denne kontakt med England kunne en målrettet organisering af den civile modstand imod besættelsesmagten og regeringens samarbejdspolitik begynde².

Det var en lang proces med deltagelse af meget forskellige mennesker, som engagerede sig i så forskellige former for modstand som spionage, illegal radiotjeneste, illegalt bladarbejde, strejkeorganisation, flygtninge- og fangehjælp, våbenmodtagelse, sabotage, bekæmpelsen af stikkere og andre landsforrædere samt deltagelse i en underjordisk hær. I sandhed en blandet skare som forenedes i et fælles etisk oprør, der fandt stor inspiration og støtte i danske statsborgeres deltagelse i krigen uden for landets grænser – SOE, søfolk, frivillige soldater, diplomater o.m.a. I løbet af foråret 1942 fik de første spæde forsøg på sabotage tyskerne til at skærpe tonen, og da Stauning døde i maj og blev efterfulgt af Buhl som statsminister, var det klart, at besættelsen var indtrådt i en ny fase som nåede et foreløbig klimaks, da Buhl som svar på KOPAs første sprængstofsabotage i København den 2. september 1942 over radioen ikke alene

opfordrede til ro og orden, men også til direkte stikkeri. Harmen over denne opfordring havde endnu ikke lagt sig, da det danske politis bekæmpelse af sabotagen nåede et foreløbigt klimaks med drabet på SOE-chefen Chr. Michael Rottbøll, som man søgte at anholde den 26. september.

Også på andre fronter var der uro. De danske jøder var måske nok gemt, men ikke glemt. De vidste sikkert ikke, at Himmler var begyndt at blande sig. Danmark sorterede under det tyske udenrigsministerium, dvs. Ribbentrop; men Himmler blandede sig og sendte i slutningen af august 1942 to af sine værste bødler, statssekretær Wilhelm Stuckart og SS-Brigadeführer Otto Ohlendorf på inspektion i Danmark. Ohlendorf, som var leder af de tyske *Einsatzgruppen* på Østfronten, var specialist i masse mord. Han var meget utilfreds med den måde, man håndterede jødespørgsmålet i Danmark på og tilbød sin assistance. Det var en trussel om udryddelse, som imidlertid blev afværget i sidste øjeblik. Denne gang var redningsmanden Kong Christian X, som greb ind i historien samme dag som Rottbøll blev dræbt.

Det var Kongens fødselsdag, og Hitler havde bæret ham med et fødselsdagstelegram, som han kun besvarede med et meget kortfattet: "Spreche meinen besten Dank aus", hvilket udløste den såkaldte telegramkrise. Hitler var smækfornærmet, men det var nok ikke hele forklaringen på, at han ønskede et kursskifte i Danmark, som fra at være et fredsbesat venligtsindet land, nu blev erklæret for *Fjendeland*. Vi blev længe holdt i uvidenhed om de tyske planer, men forventede at der ville blive indført norske tilstande. Det skortede ikke på trusler. Den illegale presse gjorde alt for at analysere situationen. Vi nåede ikke frem til sandheden, før det var en kendsgerning, at Buhl var blevet erstattet med Scavenius som statsminister. Man kunne have frygtet, at tyskerne ville have udnyttet situationen under telegramkrisen til et endeligt opgør med jøderne. Det kom ikke, hvilket efter nogles opfattelse er Scavenius' fortjeneste. Der er ikke tvivl om, at Scavenius

advarede tyskerne imod jødeforfølgelser, som ville gøre det umuligt for ham at videreføre den samarbejdspolitik, som han havde indledt som udenrigsminister. Vi kendte selvfølgelig ikke Scavenius' inderste tanker; men Best kunne også godt tænke selv. Han kendte den militære situation i Afrika, og han vidste at Stalingrad stod for fald. Han var også pinligt klar over, at Tyskland forberedte sig på en allieret invasion et eller andet sted, måske på Jyllands Vestkyst.

Jødeforfølgelser på det tidspunkt ville have været det glade vanvid. Det behøver jøderne ikke takke Scavenius for. Men derfor kan vi godt indrømme, at udskydelsen af jødeforfølgelserne var heldig af en helt anden grund. Et halvt års tid tidligere var den af det norske naziparti igangsatte forfølgelse af norske jøder resulteret i en tabsprocent på omkring 50%. En af årsagerne til de store tab var Sveriges afvisning af jødiske flygtninge. Ikke mindst den svenske konge var ivrig efter at takkes Hitler – ”Mein lieber Reichskanzler”, som han titulerede ham. Man kunne frygte en gentagelse under telegramkrisen, hvor El Alamein nok var faldet, men ikke Stalingrad. Det skete først den 2. februar 1943 efter godt 2 måneders belejring af den 6. tyske armé. Herefter fik tonen, også den svenske, en anden lyd; men det skal man nok takke russerne for og ikke Scavenius.

Ud fra disse betragtninger kan man måske anse det for en fordel, at vi med støtte af Scavenius' samarbejdspolitik kunne trække tiden ud; men på den anden side medførte dette også, at tyskerne i den endelige beslutning om jødernes skæbne kunne bruge de under augustoprøret tilfangetagne danske soldater som gidsler. Jeg mener derfor ikke, at man kan drage rimelige konklusioner af disse ”hvis og hvis” spekulationer. Vi må nok nøjes med at konstatere, at tiden efter tyskernes vurdering ikke var moden til at sende de danske jøder til koncentrationslejr.

Augustoprøret

Rigsdagsvalget i marts 1943 var en af de store begivenheder i foråret 1943, som der her ikke skal ofres

mange ord på. Som man allerede indså dengang, blev valget brugt til at legitimere samarbejdspolitikken, men forblev i øvrigt uden betydning. Der er derfor ingen grund til at kaste sig ud i diskussionen for 117. gang. Af langt større betydning blev det, at omtrent samtidig med valget ankom Rottbølls efterfølger som leder af SOE i Danmark. Det var Flemming Muus, som anså det som sin opgave ikke alene at bekæmpe tyskerne, men også samarbejdspolitikken. Midlet var sabotage og med SOE's hjælp voksede sabotageaktiviteten stærkt i løbet af foråret 1943. Det var ikke blot antallet af aktioner, der tiltog, men også de saboterede virksomheders størrelse og betydning – og tyskernes og befolkningens reaktioner. Højdepunktet var elektrikerer Sigurd Webers sænkning af det tyske mineskib Linz den 27. juli på Odense Skibsværft. De mange sabotagehandlinger udløste tyske repressalier og efterfølgende strejker og til sidst åbent oprør – Augustoprøret.

Det kan der og er der skrevet tykke bøger om. Her drejer det sig kun om fortolkningen af dette oprør, som til sidst endte med et tysk ultimatum, som den danske regering måtte afvise og derefter trække sig tilbage. Scavenius kunne forlade scenen, før de endelige forfølgelser og den efterfølgende redning af jøderne begyndte. Både under og efter krigen har der været en hed diskussion om, hvem der havde ansvaret (æren) for samarbejdspolitikens sammenbrud. Den tidligere socialdemokratiske forsvarsminister Alsing Andersen bebrejdede under augustoprøret i 1943 i harmdirrende vendinger Christmas Møller, kommunisterne og et sammenrend af borgerlige chauvinister deres sabotage af samarbejdspolitikken, som kunne have ført Danmark uskadt igennem krigen. Denne betragtning blev dog ikke støttet af hans partifælle, tidligere formand for Folketinget, K.B. Andersen, som ved Hans Kirchhoffs disputatsforsvar gav politikerne æren for bruddet med tyskerne.

”Brødrene Andersen” glemte imidlertid begge begrundelsen for samarbejdsregeringens afvisning af det tyske ultimatum i august 1943. Den havde følgende ordlyd:

”En iværksættelse af de fra tysk side krævede foranstaltninger ville tilintetgøre regeringens muligheder for at holde befolkningen i ro, og regeringen beklager derfor, at den ikke kan finde det rigtigt at medvirke til disse foranstaltningers gennemførelse.”

Det var frem for alt det tyske krav om, at de danske myndigheder skulle påtage sig ikke alene forfølgelsen af danske sabotører og andre modstandsfolk, men også efterfølgende dødsdomme og henrettelser, som man ikke kunne gå med til. Det ville have været politisk selvmord. Som det klart fremgår af regeringens svar, så var det den folkelige opstand man frygtede her fem måneder efter et valg, som man dengang og nu har haft så travlt med at udlægge som et bevis på folkets godkendelse af Best og Scavenius' samarbejde.

Da jødeforfølgelserne endelig kom

Med regeringens afgang er jeg kommet til det afgørende kapitel i historien om jødeforfølgelserne under Danmarks besættelse. Da jeg har lagt vægt på, at dette indlæg betragtes som et vidneudsagn, og ikke en historisk eftertænkning, vil jeg lade mine personlige erfaringer træde i forgrunden.

Fra sommeren 1940 til vor arrestation i februar 1944 boede jeg sammen med min bror og to af mine søstre i en lejlighed på hjørnet af Rådhusstræde og Nytorv i København. Denne adresse blev hovedkvarter for et illegalt arbejde, der omfattede trykning, udgivelse og distribution af illegale blade og bøger, deltagelse i strejker og demonstrationer, redning af jøder, desertører og andre forfulgte, kurertjeneste over Sundet og sidst, men ikke mindst sabotage. Vi arbejdede sammen med *De Danske Studenter* under organisationen *Frit Danmark* og senere med sabotageorganisationen *Holger Danske* under betegnelsen HD2. Sammenfattende vil jeg her omtale denne studentergruppe som *Rådhusstræde-gruppen*.

Vor første kontakt med den aktive modstand imod besættelsen og samarbejdspolitikken fandt sted under Antikomintern-demonstrationerne. Efter-

hånden som vi blev dybere og dybere involveret, blev vor lejlighed et mødested for en større skare akademikere, som havde behov for at diskutere de alvorlige problemer, som vi var konfronterede med. Den livlige diskussion drejede sig især om, hvorledes vi bedst bekæmpede nazismen, besættelsen og samarbejdspolitikken. Meninger var delte. Nogle var kommunister, men de fleste det modsatte. Nogle var pacifister og ville ikke bære våben, medens andre var mere end ivrige efter at komme i gang med sabotagen. Et meget kritisk spørgsmål var selvfølgelig stikkerlikvideringerne, og et evigt spørgsmål var: Er du bange? – Svaret var hver gang: JA – Det var ofte svært at blive enige, hvilket udviklingens krav på handling dog tvang os til. Resultatet blev, at vi enedes om et etisk grundlag for en kamp for *Human Rights*. I denne proces spillede jødernes redning en afgørende rolle, hvilket historikerne og Pundik må bøje sig for.

Et afgørende tidspunkt for mig var natten mellem den 28. og 29. august 1943, da jeg forsøgte min første sabotage, som var rettet imod en jernbanebro i Horsens. Den mislykkedes; men det var en begyndelse. På rejsen tilbage til København krydsede jeg Storebælt uden at vide, at derude lå min fætter Svend Kieler og svømmede, efter at han som kadet havde været med til at sænke *Hvidbjørnen*. Han overlevede og havnede på Holmen, hvorfra han begyndte at hjælpe med at få omdannet Rådhusstræde-gruppen til en sabotagegruppe. Vi blev midlertidigt afbrudt af ryterne om forestående jødeforfølgelser, og alt andet arbejde blev derefter lagt til side for at forberede en redningsaktion. Vi havde en weekend til disse forberedelser, som omfattede: 1) Indsamling af penge hos nogle af de største godsejere på Sjælland. Det blev til mere end ½ million kroner. 2) Aftale med fiskere om sejlads for gode ord og betaling. Det blev til ti aftaler med fiskere i Nordhavn. 3) Tilvejebringelse af de våben, som vi forventede at få brug for til beskyttelse af vore afsejlinger. Det blev til 7 pistoler fra politimester Simony i Varde og to maskinpistoler fra Svend på Holmen. 4) Tilvejebringelse af overnatningssteder for de jødiske flygtninge.

Her måtte gode venner og slægtninge træde til; vi fik aldrig nej. 5) Tilvejebringelse af jøder. Det var det største problem. Vi kendte ingen, men lærte efterhånden Borgergade - Adelgade kvarteret ganske godt at kende.

Om tirsdagen var vi klar til at gå i aktion. Det blev til ca. 800 jøder plus en del modstandsfolk og desertører som vi uden tab sendte over til Barsebäck i løbet af de næste 2-3 uger. Blandt desertørerne var der nogle, der havde gjort tjeneste i Polen. Billeder af hængte polakker overbeviste os om, at vor kamp var en del af et internationalt opgør med umenneskeligheden. Nogle af os skulle senere få dette bekræftet i tyske koncentrationslejre. Men vore jødiske medborgere i Nordhavn kom alle uskadede til Barsebäck.

Tre gange blev vi overraskede af tyske patruljer. De så, at vi var bevæbnede og trak sig tilbage. Nogle danske politimænd måtte bestikkes; men de fleste var hjælpsomme. Forræderi oplevede vi kun én gang. Nogle jøder havde på eget initiativ lavet en aftale med en fisker, som for gode ord og høj betaling skulle slæbe dem over Øresund i en pram. Da de var kommet midt ud i Øresund, og han havde fået sine penge, kappede han tovet og overlod de 14 jødiske børn og nogle voksne i en pram uden årer, sejl eller motor til deres skæbne. Til alt held blev de fundet af en af vore både og dermed frelst. Det blev vor introduktion til stikkerproblemet. Vi fandt aldrig den forræder, som vi ellers uden betænkeligheder ville have skudt. Det femte Bud måtte vente.

Efter den vellykkede redningsaktion kunne vi koncentrere os om sabotagen, som ikke skal omtales nærmere her. Men *Lille Dunkerque*, som den jødiske historiker Leni Yahil har kaldt redningen af de danske jøder over Øresund i sammenligning med redningen af de engelske, franske og polske styrkers evakuering fra Dunkerque til England, da Frankrig kapitulerede, kræver en afsluttende kommentar.

Werner Bests medansvar både for forfølgelsen af jøderne i oktober 1943 og deres redning har været og er fortsat genstand for livlig diskussion, til hvilken

historikerne Leni Yahil, Ulrich Herbert og Hans Kirchhoff har ydet særligt vægtige bidrag. Jeg er ikke sikker på, at spørgsmålet er endeligt afklaret; men indtil videre deler jeg det fremherskende synspunkt, at jødeforfølgelserne blev udløst af et telegram fra Werner Best til det tyske udenrigsministerium. Men typisk for Best kunne der samtidig rejses tvivl om, hvorvidt han ønskede denne forfølgelse gennemført. Han kunne have haft modstridende motiver, og som den kyniske opportunist han var, har han muligvis spillet på flere heste. Det har jeg vænnet mig til; men derfra og så til at drage den konklusion, at jødernes redning skyldtes samarbejdet mellem ham og Scavenius, er der et langt spring. Og dette spring bliver uacceptabelt langt, når man samtidig vil hævde, at der ikke var nogen sammenhæng mellem Modstandsbevægelsen, Augustoprøret og *Lille Dunkerque*.

Oprøret den 29. august gav den danske befolkning en længe ønsket oprejsning for ydmygelserne den 9. april. Selve oprøret medførte, at tyskerne mistede de sænkede danske orlogsfartøjer, uden hvilke de ikke havde nogen chance for at kontrollere de interne danske kyster, og samtidig mistede de det danske kystpolitis bistand til at forhindre flugt. Hverken hær, flåde eller politi var herefter bundet af loyalitet mod regeringen, for der var ingen regering. Men vigtigst af alt så udviklede det folkelige oprør, som regeringen måtte bøje sig for, sig til en bred opbakning bag redningsaktionen.

Det er rigtigt, at vi efter krigen er blevet klare over, at tyskerne mere eller mindre saboterede deres egen aktion; men det bragte i sig selv ikke en jøde til Sverige. Det gjorde derimod den samme befolkning, som havde tvunget regeringen til at demissionere den 29. august.

Jeg mener derfor, at Henning Poulsen, som jo ikke er ukendt med Modstandsbevægelsens udvikling, specielt ikke i det nordøstlige jyske område, skulle prøve på at anskue disse problemer f.eks. med Marius Fiils øjne. Der er en risiko/chance for at vi kunne blive enige. Derimod tror jeg ikke på, at jeg kan blive enig med Bo Lidegaard. Ligeegyldigt hvor veltalende,

intelligent (og sympatisk) han er, så er chancerne for at omvende en radikal jo ikke større end chancerne for at omvende en troende muhammedaner. Men Herbert Pundik er dog den undtagelse, der skal bekræfte mine fordommes regler. Vi må kunne blive enige om, at den horisont der skal anlægges, når vi diskuterer besættelsestiden, ikke kan placeres på den dansk-tyske grænse ved Kruså. Vi må langt længere ud, i sidste instans ud på det globale plan; men lad os, for ikke at gabe for højt, i første omgang nøjes med at bevæge os ned til Nordtyskland, hvor der ved krigens slutning blev dræbt 10.000 civile dagligt under luftangrebene. Og vi skal ikke så langt længere mod øst og vest, før vi bliver konfronterede med polakkernes og russernes milliontab af menneskeliv, og amerikanernes og englændernes tab, som sammenlagt også blev til et milliontab. Hver dag krigen blev forlænget kostede tusinder af døde, og danske samarbejdspolitikere og værnemagere var medansvarlige herfor. – Kan vi dog ikke blive enige om at fordømme denne snævre amoralske landsbypolitik, som var lige ved at berøve os en placering som en troværdig international samarbejdspartner. Og har I, som har så travlt med at nedvurdere Modstandsbevægelsen, helt glemt, at en af vore modstandere, Hans Hedtoft efter Tysklands kapitulation drog konklusionen af egne fejltagelser: ”Aldrig mere en 9. April”. Jeg vil gerne møde Pundik til duel endnu en gang, men helst på *Yad Vashem* i Jerusalem. Han gjorde en god indsats for Israel.

NOTER

¹ Note. Nogle få eksempler skal nævnes:

18.7.40: Danmark meldes ud af Folkeforbundet.

30.7.40: Forslag om Mønt- og Toldunion med Tyskland. Afvises af Folketinget.

6.8.40: Stiftelsen af Dansk-Tysk Forening.

30.10.40: Christmas Møller tvinges ud af regeringen.

Julen 1940: Tysk krav om regeringsændring afvises.

18.1.41: Ny straffelov med tilbagevirkende kraft (Lex Ørum).

5.2.41: Udlevering af 6 torpedobåde trods engelsk advarsel. 20.2.41: Regeringen undsiger Det Danske Råd i London.

16.4.41: Regeringen afskediger den danske ambassadør Kauffmann i Washington og anklager ham for landsforræderi.

² Note: Den første illegale gruppe, som kaldte sig *Vædderen*, var allerede blevet dannet i april 1940. *Vædderen* blev til den meget større organisation *De Frie Danske*, som Mogens Hammer fik kontakt med, og snart udviklede der sig et snævert tværpolitisk samarbejde, som omfattede professorer og studenter, kommunistiske arbejdere, tidligere Spaniensfrivillige og Finlandsfrivillige, medlemmer af KU og af organisationen Ringen o.m.a. Dette samarbejde kulminerede med dannelsen af Frihedsrådet den 16. september 1943.

Oktober 1943

Lidt om flugten til Sverige

Af Lizzi Norden

Fortalt af Herman Kagan i januar 1997. Født i Vittebsk i Hviderusland, 29. juli 1905, død 9. juni 1997 i København. Oplevelserne er videreført og suppleret af hans datter Lizzi Norden, født Kagan, den 27. juni 1934.

Vort første flugtforsøg mislykkedes. Min morbror, Jacob Kurland, havde fået oplyst, at en skipper kunne sørge for, at vi kom af sted. En større gruppe jøder mødtes på en aftalt adresse i Frankrigsgade på Amager. Den lille lejlighed blev efterhånden fyldt med nervøse, men forhåbningsfulde jøder. Uheldigvis hang flere af genboerne ud ad vinduerne, da den uvante strøm af mennesker naturligvis vakte opsigt. Måske var det, der skræmte skipperen, for han dukkede aldrig op. Da tidspunktet for spærretiden nærmede sig, måtte alle skynde sig væk, hen til deres respektive skjulesteder. Vor nabo fortalte efter krigen, at hun havde hørt min bekymrede klasselærerinde banke forgæves på vor entrédør, men naboen havde beroliget lærerinden med, at vi nu holdt os skjult og nok var på vej i sikkerhed.

Tyskerne prøvede forgæves at hente min farbror Nachman Kagan i hans skrædderforretning. Det lykkedes ham at bilde soldaterne ind, at han hed Jacobsen og var Kagans svend. Da tyskerne var gået, så forsvandt Nachman selvfølgelig straks lynhurtigt ud ad bagdøren.

Mine morforældre, Maria og Israel Kurland og mine morbrødre Abbe og Jacob var svenske statsborgere, og derfor kunne alle fire samt Abbes kone Ester og datter Lilli, sejle legalt med færgen over til Malmø. Begge mine morbrødre blev straks indkaldt til svensk militærtjeneste.

Min far var ansat hos Carl Holten, et stort konfektfirma ved Nørrevold. Han var en af 4 ansatte, som straks skulle cykle ind til firmaet, når der var luftalarm efter arbejdstid. Han skulle bl.a. medbringe hjelm, gasmaske og en passerseddel, jeg har et billede fra 1940 med ham og det øvrige ”vagtværn”. Tyskerne skulle se passersedlen pga. spærretiden. En dag blev min far kaldt ind til direktøren, som opfordrede ham til straks at prøve at flygte til Sverige. Firmaets kontorchef var den Vilhelm Jacobsen, som i 1948 blev myrdet i sit hjem sammen med sin kone – det kendte, uopklarede dobbeltmord på Peter Bangs Vej. Min far havde en god arbejdskollega, Solvej Hansen. Hun havde en bror, Viggo Hansen, som boede på Islands Brygge med sin familie.

Hos dem fik vi lov til at skjule os i nogle dage. Min far skulle betale ca. 2.000 kr. til overfarten. Han tømte t.o.m. en stor cigarkasse, som var fyldt med kobbermønter, som han havde samlet på siden krigens start. Under krigen blev mønter ikke fremstillet af kobber men af et billigere materiale, da kobber skulle bruges i industrien.

En af nætterne hørte vi tyskernes biler larme op og ned ad gaden, og der hørtes også trampen og smækken med bildøre. Det skabte selvfølgelig ængstelse. Den sidste aften hos familien Hansen på Islands Brygge fik vi alle en slem forskrækkelse. Det bankede på entrédøren, men ingen turde åbne. Lidt senere bankede det hårdt på køkkendøren. Da kunne vi til alles store lettelse genkende Viggo Hansens stemme. Ingen havde bemærket, at han var smuttet ind til naboen uden sine nøgler, så han var blevet smækket ude. Når der var udgangsforbud, så var muligheden for socialt samvær begrænset til naboerne i samme opgang. Viggo Hansen havde ingen

telefon, men en anden beboer i opgangen, desværre med nazisympatier, havde, og via denne nabos telefon modtog min far en opringning. Det var fra en dame med en kryptisk meddelelse. Hun oplyste, at hun havde et sommerhus til udlejning, og hvis han var interesseret, så ville hun lægge nøglen under måtten (i oktober!). Min far blev noget desorienteret, men måtte passe meget på hvad han svarede. Han fattede dog hurtigt budskabet og svarede blot ja og nej, og at han selvfølgelig var meget interesseret. Min far fik oplyst en adresse, men det var ikke i sommerlandet, det var på Strandvejen.

Jeg var kun 9 år, og forstod derfor ikke helt hvilken fare vi måske befandt os i. Nogle af min mors kusiner boede i Malmø, så jeg havde fået at vide, et par dage i forvejen, at vi nok snart skulle besøge dem. Det syntes jeg lød spændende, men jeg måtte love ikke at fortælle det til en jævnaldrende dreng, sønnen i vor gæstfrie familie på Islands Brygge. Det syntes jeg var ærgerligt, da jeg havde fået at vide, at i Sverige var der ikke krig med mørklægning og luftalarm, og der kunne man få mange dejlige ting, man slet ikke kunne købe her i Danmark.

Da vi skulle forlade Islands Brygge, ringede min far efter en taxa, for efter aftale at køre ud til købmanden på Strandvejen. Taxaen blev bedt om at holde i en tilstødende sidegade.

Da chaufføren så min far og mig, gættede han straks, at vi var danske jøder på flugt, og han kørte derfor meget hurtigt ud til Gentoft, efter at taxaen dog først blev stoppet af et par tyske soldater, som bevogtede Langebro. Soldaterne lod os heldigvis passere uden problemer.

Solvej Hansens søster var hushjælp hos en købmand, som boede på Strandvejen. Min far var 91 år, da han fortalte mig om flugten, så købmandens navn havde han glemt, men han mente, at det måske var Scheel Larsen, som i mange år havde en stor forretning på Strandvejen.

Købmanden havde selvfølgelig også været i kontakt med damen, som min far havde talt med i telefonen. Hos vor velgører på Strandvejen fik vi noget

1940: Min far, Herman Kagan (nummer to fra venstre), som sikkerhedsvagt på taget af hans arbejdsplads, tekstilfirmaet Karl Holten på Nørrevold.

at spise. Derefter blev der ringet efter en taxa, for vi skulle videre til Klampenborg Station. Det viste sig at være umuligt at få fat i en vogn, så til sidst foreslog købmanden, at han skulle tage mig ved hånden, og så måtte vi, hver for sig, køre med sporvogn ud til Klampenborg.

Vi gik en del af vejen, for jeg nægtede at blive skilt fra min far, som spadserede et stykke foran os. Han havde været enkemand siden 1936, så derfor havde jeg kun ham at holde mig til. Da vi senere fortsatte med en sporvogn, placerede min far sig længere fremme i vognen end mig, men dog så at jeg kunne se ham. Vi tog afsked med den flinke købmand og kom op i toget på Klampenborg Station. Da blev min far meget betænkelig, for toget var fyldt med trofæller på vej nordpå. De fleste havde ingen bagage, men var i stedet iført tøj "lag på lag" og hatte trykket godt ned over det mørke hår. Der var også en del tyske soldater med toget, men de så heldigvis blot den anden vej. Vi og nogle af de andre jøder stod af i Snekkersten.

Det var en læge, muligvis hed han Gersfeldt, som ejede eller rådede over sommerhuset i Snekkersten. Til stede var mange andre, som også var på flugt. Vi blev alle gæstfrit beværtet med smørrebrød, som lægen havde bestilt fra Snekkersten Kro. Jeg fik for-

æret en børnebog om dyr, og en dejlig varm sweater, men bogen glemte jeg senere at få med mig på den videre flugt. Da vi, samme dag vi var ankommet til Snekkersten, søgte ned mod stranden, hvor der skulle ligge en fiskekutter og vente på os, var mange Snekkerstenborgere også behjælpelige.

Påsken 1944. Ella og Rudolf Meidner med deres datter, og med et finsk plejebarn på 4 år og med mig.

Vi oplevede bl.a. en kok, med høj hvid kokkehue som kom cyklende imod os på Strandvejen. Kokken advarede om, at der var SS-folk i nabolaget. Vi fik også besked på, at Gestapo var i nærheden, af andre hjælpsomme Snekkerstenborgere. Omsider vovede vi os ned til stranden, og i strandkanten stod der, ret overraskende, en politibetjent som hjalp os om bord.

Den 4. oktober sejlede vi over Øresund i dårligt vejr, men ellers uden større problemer.

Vi var som sagt klædt på, så vi knapt kunne bevæge os. Selv om vi var i oktober måned, og det blæste og var køligt, kunne vi sagtens holde varmen.

Pga. pladmangel måtte min far sidde forrest i båden, mellem benene på skipperen. Jeg blev placeret i lastrummet sammen med ca. 10-12 andre flygtninge. Heldigvis fik jeg lov til at sidde nærmest lugen, hvor jeg kunne skimte en stribe grå himmel, og få lidt

frisk luft. Måske var det derfor, at jeg nok var den eneste, som ikke blev søsyg.

Midt ude på Øresund bemærkede min far, at skipperen pludselig så meget bekymret ud. Han havde fået øje på en ministryger, som han frygtede var tysk, men gudskelov viste det sig, at den var svensk, for vi var nu kommet frelste ind i svensk farvand.

Vor fiskekutter lagde til ved en bådebro ved *Kopparhatten*, ikke så langt fra Helsingborg. Svenske soldater stod og tog imod os. De sagde: "Välkomna till Sverige", og de delte slik og chokolade ud til os børn. Jeg var ellers først blevet forskrækket ved synet af de svenske soldater, da farverne på deres uniformer i mine øjne mindede meget om tyskernes uniformer.

Første nat i Sverige overnattede vi på kasernen i Helsingborg. Vi fik *hachis* til aftensmad, og min far var så opsat på, at jeg skulle blive mæt, at det endte med, at jeg fik for meget, så jeg fik kvalme. Sara Bograd tog sig af en meget utilpas Lizzi, da min far ikke så godt kunne komme med ud på dametoiletet og hjælpe mig. Sara og hendes mand Alfred, som var en af min fars ældste venner, var kommet af sted i sådan en hast, at deres døtre, Mona og Ruth, ikke havde nået at få ekstra strømper med, og dem de havde på var blevet våde. Selv om min far ikke selv havde ret meget, så insisterede han på, at Alfred skulle tage imod 100 kr., så han kunne købe strømper m.v. til de to døtre på 9 og 11 år. Denne vennetjeneste glemte Alfred Bograd aldrig, og han nævnte bl.a. episoden i en veloplagt tale på min fars 80-årsdag.

Den nat vi var indlogerede på Helsingborg Kaserne, skulle min far sove i en stor sal sammen med 19 andre mænd. På gulvet var der placeret 10 madrasser ved hver langvæg over for hinanden, altså i alt 20 sovepladser. Da jeg ikke kendte andre end min far, ville jeg ikke fjernes fra ham, derfor fik jeg lov, som eneste "dame" at sove på madrassen ved siden af ham i herresovesalen. Det føltes trygt, så det var jeg meget taknemmelig for.

Næste dag blev vi kørt til kurstedet Ramlösa Häl-sobrunn. Da vi ankom, mødte vi bl.a. en fortvivlet dame, som vist hed fru Cipikoff. Hun kunne ikke forstå, at nogle fra hendes familie endnu ikke var ankommet, og hun frygtede det værste. Det var kun anden gang i mit unge liv, at jeg overværede, at en voksen græd, hvilket gjorde et stort indtryk på mig. Jeg ved ikke med sikkerhed om det drejede sig om nogle fra familierne Cipikoff eller Wassermann, som vitterligt omkom, eller om det drejede sig om nogle andre, som måske dukkede op senere.

Lillian Cipikoff på ca. 7 år og hendes lillebror mødte jeg også i Ramlösa. Af andre børn jeg kunne genkende, var Arje Griegst på 5 1/2 år og hans storesøster Deborah, som var jævnaldrende med mig. Jeg mødte dem atter senere, da både familien Baruch og Sara Griegst med børn og jeg kom til at bo i Hammarby, en dejlig forstad til Stockholm.

Efter Ramlösa kom vi til Malmø. Der boede min mors farbror og tante, Mechel (Moses?) og Rifke Kurland med deres døtre Gurli og Edith. De havde kun en mindre lejlighed, men i et par dage boede vi og ca. 12 andre danske familiemedlemmer hos dem.

Senere kom vi via Charles og Lilli Grün til Stockholm. De var gode venner til min moster og onkel, Thaibe og Nathan Schustein. Man skulle helst kende nogen i forvejen for at få tilladelse til at bosætte sig i Stockholm.

Da min far og jeg en mørk aften for første gang kørte over jernbanebroen ind til Stockholms Centralstation, lå byen badet i lys og neonreklamer. Dette smukke, flotte syn glemte vi aldrig.

I Stockholm havde Røde Kors fuld fart på symaskinerne, så vi flygtninge kunne få lidt tøj at skifte med. Jeg kan tydeligt huske de energiske, svenske damer som tog mål m.v. Det var vinter, og derfor fik vi mest varmt og praktisk vintertøj og fodtøj. Der var også rationeringsmærker i Sverige på bl.a. tekstiler, så noget af det tøj vi fik, var muligvis secondhand tøj.

Først kom jeg til at bo hos Charles' bror, Gustav

Grün og hans familie. Min far fik husly andet steds i byen, men som barn opfattede jeg dette som uvant og mærkeligt. Gustav Grün havde en overordnet stilling i det store jødiske konfektionsfirma Kaplan, så via ham fik min far straks arbejde der. Mange andre danske flygtninge fik også arbejde hos Kaplans.

Dukkehuset jeg sidder ved, har det rare ægtepar Meidner selv snedkereret til mig.

I over et år kunne min far og jeg ikke bo sammen. Jeg var ikke gammel nok til at være overladt til mig selv, de mange timer han var på arbejde. I starten savnede jeg både ham og mine danske venner. Jeg kom til at bo hos tre gæstfrie plejefamilier og skiftede skole flere gange.

En kort tid boede jeg som sagt hos familien Grün på Östermalm. De gav mig to søde dukker. Derefter flyttede jeg ud til familien Rudolf Meidner i Hammarby. Han blev kaldt Rudi, var tysk jøde, og havde forladt Tyskland sammen med sin mor i 1933. Hans mor kaldte jeg Oma. Hun var konservatorieuddannet og kunne nemt lære mig de svenske børnesange, blot hun havde noderne, så sang hun lige fra sangbogen. Svensk lærte jeg hurtigt. Rudolfs kone Ella var fra Skåne, en rar ikke-jødisk dame. De havde en baby, datteren Gunnel. Desuden havde de et finsk plejebarn, han var 4 år og hed Almas.

Vinteren 1943/44 var der masser af sne, og jeg fik foræret en kælk. Til jul snedkererede mine rare plejeforældre et fint dukkehus til mig. Fra påsken 1944 har jeg billeder af mig med dukkehus og sammen med familien. Rudolf Meidner blev professor og en kendt cheføkonom i Svensk LO. Han betragtes som Lønmodtagerfondens fader. Siden 1994 udbetales der årligt en pris på kr. 25.000 i hans navn.

Den 22. februar 1944 tabte eller smed en vildfaren russisk bombemaskine et par bomber tæt på Hammarby, og jeg frygtede, at der nu var udbrudt krig også i Sverige. Midt om natten prøvede min far at cykle ud til os, men det var forgæves, han blev stoppet af politiet, da området var afspærret. Bomberne faldt over et forlystelsesområde, Eriksdalslunden, om natten, så forhåbentlig var der mennesketomt.

Senere flyttede jeg til familien Mitzie og Gunnar Lange i Bromma. Mitzie var datter af en kantor, så vidt min far forstod, og hendes mand Gunnar var en ikke-jødisk professor. I årene 1941-1943 havde familien Lange boet i USA. De havde datteren Eva på 8 år, og hun havde noget i mine øjne meget smukt børnetøj medbragt fra Amerika og jeg fik lov til at låne noget af det. Gunnar Lange blev senere Sveriges handelsminister i årene 1955-1970.

Efter opholdet hos familien Lange boede jeg i ca. 4 måneder på Södermalm, hos et venligt ældre jødisk ægtepar, som hed Iba. De havde en spændende antikvitetsbutik i "Gamla Stan".

Sommeren 1944 var jeg på den jødiske børnekoloni Glämsta sammen med mange andre børn fra hele Skandinavien. Min kommende mand, Arthur Norden, var der faktisk også. Desuden husker jeg min mands barndomsven, Willy Cohn og Rudi Bier (far til bl.a. Susanne Bier). Rudi var en af de ældste på kolonien, og han var primus motor, da der blev arrangeret et mini-sportsstævne for børnene, vi kaldte det for en *Makkabiade*.

Den 30. april 1945, på Valborgmässoafton, blev min far gift med Cissi Scheiman, født Birnick, på

Rådhuset i Stockholm. Hun var flygtet til Sverige fra Rusland i 1923 med sin familie. Cissi var glad for at bo i Stockholm, og ønskede derfor ikke at flytte til København efter krigen, så vi blev boende på Södermalm i Stockholm.

Den sidste underskole jeg gik på, hed Katarina Södra Folkskola. På skolen fik jeg to meget gode veninder, Irene Borg og Henny Svensson. De var med til vort bryllup i København 12 år senere, og vi har heldigvis stadig kontakt til hinanden, bl.a. var de med til min 70-årsfest.

Den gamle skoles mest berømte forhenværende elev var skuespillerinden Greta Garbo.

Den 4. maj 1945 råbte alle skolekammeraterne hurra i skolegården for en norsk elev. Den følgende dag, den 5. maj, blev jeg ønsket til lykke af alle pga. Danmarks Befrielse.

Den 28. maj 1945 havde jeg glædet mig til, at vi skulle til Centralstationen for at vinke farvel til min faster, onkel og lille kusine. Familien Spilök havde boet i Uppsala, og nu var de på vej hjem til Danmark. Afskeden blev dog ikke til noget. Samme dag blev jeg kørt over i min skolegård af en lastbil med brænde. Ambulancen kørte mig først til Södersjukhuset, som lå nærmest, men det viste sig, at de kun tog imod svenske statsborgere, så jeg blev i stedet indlagt på Serafimerlasarettet. Da min far blev ringet op på sit arbejde, og en stemme sagde, at det var fra politiet, og at det gjaldt hans datter, så blev han meget forskrækket. Først bagefter oplyste politibetjenten, at jeg blot havde brækket benet. Det viste sig dog at være et kompliceret brud, så netop på min 11-års fødselsdag, sidst i juni, blev jeg opereret for anden gang. Det blev til en forsikrings sag, og jeg fik besøg på hospitalet af en betjent som medbragte en stor tegning over skolegården. Han prøvede at få mig til at ændre forklaring. Det lykkedes ham dog ikke, og min far fik udbetalt erstatning.

Sidst i juli 1945 nåede jeg at komme lidt på sommerferie, dog stadig med benet i gips. Jeg kom atter på den jødiske børnekoloni Glämsta, som stadig ligger på øen Vaddö i Skärgården. Et dejligt sted med

Hjemrejsen, 30. maj 1945. Gunhild Norden yderst tv. med Arthurs lillesøster, Dorrit. Arthur sidder yderst th.

plads til 60 børn, og i 1945 var langt de fleste af børnene svenske. I 1946 var jeg på lang sommerferie på Glämsta, for tredje gang.

I 1951 blev min far og jeg svenske statsborgere, men jeg blev atter dansk statsborger i 1964.

I 1955 flyttede min far og Cissi til Lund, hvor han åbnede Lunds Ljuskopieringsbyrå. Firmaet gik så godt, at de snart kunne købe både dejligt hus og en god ferielejlighed i Netanya i Israel.

November 1955 flyttede jeg til København. Først blev jeg ansat i Svenske Statsbaners Rejsebureau på Hovedbanegården. Der blev jeg kontaktet af Carl Allers Etablissement A/S. Jeg blev opfordret til at søge stillingen som svensk sekretær for redaktør Mogens Aller, og den fik jeg, fordi jeg skrev på svensk og både talte svensk og dansk. Mogens Aller var en tiltalende chef.

Den 20. november 1955 mødte jeg min mand, Arthur Norden, på en Wizobasar. Hans moster, Henny Ruben, var basarkomité-formand, og hun syntes, at jeg havde vundet hovedgevinsten på basaren, og jeg var ganske enig. Allerede til jul, blot 5 uger senere, tog vi til Lund, så Arthur kunne blive præsenteret for min far og Cissi. Den 10. november 1957 blev

vi gift. I 1979 havde min far solgt sit firma, så han og Cissi flyttede til København, da de nu gerne ville bo tæt på den danske gren af familien.

Efterskrift - skrevet i februar 2008

Min mand, Arthur Norden, født 19. april 1932, død 8. december 2005, kom sent af sted, og på en ret atypisk måde. Først den 19. oktober kom han til Limhamn i Sverige. Han værnede igennem alle årene over et unikt lille minde fra flugten, en adresseseddel, som han havde haft i en snor om halsen. Han flygtede sammen med sin lillebror Jan på 7 1/2 år, som havde en tilsvarende seddel.

På drengenes adressesedler stod der, at de skulle til Halmstad i Sverige, hvor deres forældre allerede boede. Forældrene var kommet af sted uden deres to drenge.

Den 25. april 1944 fik de en lillesøster, Dorrit, født i Halmstad. Hun har stadig kontakt med en datter fra Halmstad-konditorfamilien Bremborg, som blev nære venner med familien Norden.

Min mands gamle adresseseddel har jeg for nylig afleveret til min svoger og svigerinde, Jan og Dorrit Norden (født Melchior), jeg har to svigerinder med samme navn. Min svoger Jan har antagelig allerede fortalt mere udførligt om de to brøders flugt.

Lechaim og skål ved kisten

Jødiske og skandinaviske gilder i forbindelse med død og begravelse

Af Ya'akov Sarig

Denne artikel er et forsøg på at understrege nogle væsentlige karakteristika ved jødiske og skandinaviske skikke og tro angående død og begravelse, og på samme tid udpege nogle ligheder mellem de to kulturer.¹

På grund af de dybe følelser, der er involveret i mødet med den afdøde, kommer interessante og vigtige aspekter af den menneskelige adfærd til syne. De skikke, som beskrives i denne artikel, reflekterer derfor tankemønstre, riter, ritualer og adfærdsmønstre, som omhandler den indre overbevisning om, at overnaturlige skabninger på en måde er en uadskillelig del af de døde.²

Disse skikke viser, at de bånd som binder mennesket til hans hjem og omgivelser er uopløselige, og selv døden kan ikke bryde dem. Fromme gerninger udført på den afdødes vegne så som bønner, godgørelse, eller lystænding overholdes på grund af åndernes ondsksfulde agtpågivenhed over for menneskelige handlinger.³ Derimod tror man, at den afdøde beder for de levendes velvære, og det er derfor stærkt anbefalet, at man søger hans gode vilje ved at adlyde hans befalinger, at man søger hans tilgivelse, og beder for hans hvile. De levendes opførsel over for den afdøde involverer på den ene side ønsket om at være tæt på og venlig over for ham og på den anden en følelse af frygt, fordi den afdøde nu er medlem af den ukendte ånderverden, som er i besiddelse af en uendelig magt.

De forskellige handlinger, som medlemmer af samfundet – det jødiske eller det skandinaviske – foretager i forbindelse med begravelsen af den afdøde, kan inddeles i to hovedgrupper: Handlinger udført for at assistere den døde, og handlinger hvis sigte det er at beskytte de overlevende mod den afdødes onde vilje.⁴ Karakteren af nogle af disse skikke illustrerer

en meget interessant og distinkt tendens i de sørgendes opførsel – følelsen af pligt til at tilfredsstille og ære den afdøde, som stadig eksisterer efter dødsøjeblikkets adskillelse.

Reidar Christiansen har fremhævet at "... med en slags forstærket overdrivelse behandles den afdøde ikke bare som om han stadig var i live, men som midtpunkt for mange aktiviteter før han endelig trækker sig tilbage fra scenen."⁵

På en måde er det en social manifestation, at den afdøde stadig betragtes som medlem af samfundet, og det synes som et mere eller mindre bevidst forsøg på at undvige accepten af den endelige adskillelse. Denne måde at lette ophøret af den afdødes eksistens på har formentlig sine rødder i ideen om, at der er en vis ondsksfuldhed i åndernes attitude over for de levende, som fornærmer dem ved at være i live. Det giver en følelse af, at den afdøde kan være fjendtlig, fordi han er blevet tvunget til at forlade alt, hvad han havde kært i livet, og derfor er misundelig på de levende, som stadig ejer, hvad han har mistet. Denne idé er et af hovedmotiverne for de anstrengelser medlemmerne af samfundet gør sig for at tilfredsstille den afdøde, eller for at forsvare hans rettigheder på en udtrykksfuld måde, fordi det er den sidste mulighed for at gøre det.⁶

De ambivalente følelser over for den afdøde kan påvises i to interessante skikke. Den ene er jødisk: *Hevra Kadisha*-gilde⁷ med den traditionelle genstand – *Hevra Kadisha*-bægret. Den anden skik er skandinavisk og bruges særligt i Norge. Det er *Vakuleik* og den traditionelle *Velfar*-skål.

Hevra Kadisha-gildet

En gang om året – traditionelt på den syvende dag i måneden *Adar* – dagen for Moses' død, som legen-

den siger, plejede medlemmerne af *Hevra Kadisha* (begravelsesselskabet) at faste og besøge gravpladsen. Efter besøget, når dagen var ovre, samledes de til et fælles gilde, hvortil et særligt måltid blev serveret. Denne banket fandt sted under stor munterhed: særlige humoristiske digte blev reciteret og sange sunget.⁸ Denne fejring kan vække ubehagelige følelser pga. glæde og humor blandet med sorg. Det er svært at associere glæde med *Hevra Kadishas* aktiviteter. Ved gildet blev benyttet store vinbægre, de bar ofte inskriptioner med navne på samfundets afgåede medlemmer og blev følgelig værnet om.⁹

Der findes fortræffelige vidnesbyrd om de skikke i relation til *Hevra Kadisha*-bægrene, der praktiseredes af ashkenasi-jøder i Centraleuropa.

Ruth Eis¹⁰ nævner en serie på tolv genre-scener fra Ceremonihallen i Prag (nu del af det jødiske muse-

um), som er reproduceret i magasinet *Menorah*.¹¹ En af dem bærer overskriften *Hevra*-festen, og forestiller *Hevras* medlemmer siddende eller stående ved et hviddækket bord i et stort rum. En tjener ses bringende bakker med mad, og vin skænkes i glassene. I forgrunden ses en mand der løfter et stort ceremonielt bæger, der minder om det *Hevra Kadisha*-bæger, som ofte havde begravelsesselskabets medlemmers navne indgraveret og som blev brugt ved det årlige festmåltid.

Abraham Naftali Roth¹² nævner i sin artikel en særlig skik udført af *Hevra Kadisha*-medlemmerne i Pápa, en by i det nordvestlige Ungarn. En kiste blev placeret midt i det rum, hvor *Hevra Kadisha* holdt deres årlige fest på den syvende dag i *Adar*. De reb som blev brugt til at sænke kisten i graven blev lagt oven på den. Gravernes værktøj blev placeret nær

Hevrah Kadisha-drikkepokal i glas. Prag, 1713. Israel Museum.

kisten for at erindre de tilstedeværende om deres dødelighed. Ved slutningen af måltidet satte alle *Hevra Kadishas* medlemmer sig på gulvet i det rum, hvor kisten stod og drak en særlig vin kaldet *krampampuli*.

Glæden og munterheden under festen er på en måde et udtryk for taknemmelighed for at have det privilegium at deltage i den hellige rite at forberede den afdødes bortgang fra samfundet på den mest respekfulde måde. Det fælles måltid styrkede broderskabet mellem *Hevra Kadisha*-medlemmerne og tjente på samme tid til at tiltrække andre samfundsborgere som medlemmer af begravelsesselskabet. Det er sådan, at kombinationen mellem glæden og festmåltidet på den ene side med symboler på døden, sorgmanifestationer og påmindelser om døden på den anden side skal fortolkes.

Vakuleik

I løbet af den første nat efter døden var indtruffet eller den sidste nat før bisættelsen, og nogle gange endda på alle nætter, der adskilte disse to begivenheder, blev det betragtet som en pligt for venner og naboer at vise den afdøde en sidste ære. Denne form for social samling til ære for den afdøde kendes i Norge som *Vakuleik*.

Ifølge Christiansen¹³ var det almindeligt omkring år 1800 at danse til en *Vakuleik*, særligt hvis det drejede sig om et ældre medlem af samfundet, hvis død ikke var så tragisk, fordi det var forventet og naturligt.¹⁴ Sålænge afdøde stadig befandt sig i sit hjem, plejede de unge mennesker fra kvarteret at samles om aftenen omkring kisten og synge salmer, danse og spille kort. At drikke, at spise og at danse var kendetegnene ved en *Vakuleik*.¹⁵

I Romerike-distriktet lod man kisten stå åben i det rum, hvor folk spiste og en gammel kvinde plejede med klagende stemme at sige: ”Nu har du dit sidste måltid med os.”

Den gamle tradition med at våge (*Vakuleik*) var ikke et udtryk for sorg, men nærmere et farvel, hvori den endelige adskillelse mellem afdøde og det samfund, han var del af, markeres. Dette er på sin vis en understregning af de gensidige bånd mellem den af-

Hevrah Kadisha-drikkepokal i sølv. Nürnberg, 1700-tallet. Israel Museum.

døde og de mennesker, som samles for at have en sidste drik til hans ære.

I løbet af *Vakuleik* blev et bæger øl, *Velfars*-kop, budt på den afdødes vegne til de gæster, der kom for at vise ham respekt. Et særligt ritual som fulgte efter dette bæger var blevet budt, er bevaret i distrikter

som Telemark og Setesdal eller i det vestlige og nordlige Norge. Omkring 1860 i Vradal brugte man at stille en skål øl på kisten mellem to tændte lys. Skålens indhold blev løbende hældt over i mindre bægre og givet til de tilstedeværende.¹⁶ Reidar Christiansen indikerer, at så sent som i 1900 var denne skik stadig i brug i Roldal, og at drikken plejede at blive stillet på selve kisten.¹⁷ I Gjøvdal flyttede man kisten, og gæsterne gik tilbage til rummet for at drikke Velfars-kop'en. I Hardanger blev kisten stillet på gårdspladsen med en skål øl på låget og mindre træbægre flydende rundt i skålen.¹⁸

Den sociale betydning af at byde en Velfars-kop var en understregning af det faktum, at det var den afdøde som bød et afskedsbæger, som om han ville sige en sidste tak og byde alle farvel. Dette er grunden til øllets placering på kisten, hvorfra det blev serveret.

Oprindeligt synes det som om denne afskedsceremoni bestod af to dele: den højtidelige tale og det at drikke. Talen kunne endda tage en humoristisk drejning.¹⁹

Omkring 1850-1860 var *Vakuleik*-ceremonien en nødvendig del af enhver anstændig begravelse. Nogle gange blev et første bæger bragt ind i huset, og et andet i gården. Almindeligvis talte et familiemedlem i den afdødes navn, og takkede for alt, hvad han havde modtaget fra samfundet i sin livstid. Denne slags rite blev kaldt "at hilse fra liget" eller "skille for skålen" (i betydningen, at drikke i mindet om den afdøde).

Det kunne endda fremføres humoristisk. Christiansen beskriver denne tale som en blanding af generelle refleksioner over det dødelige livs foranderlighed og et udtryk for taknemmelighed fra det individ, der nu var afgået ved døden.²⁰

Ideen om det dødelige livs ustabilitet er manifesteret i den meget interessante skik observeret af det jødiske samfund i Nagykanizsa, Ungarn. Ifølge et af direktiverne angående indsamling af donationer skulle den, som indsamlede penge ved at gå fra hus til hus, medbringe et af de redskaber som blev brugt til at grave graven og blev anbragt nær synagogens mure på den 7. *Adar*. Ideen var at minde folk om deres

sidste dag og derved få dem til at give gavmilde donationer til medlemmerne af *Hevra Kadisha*.

Hevra Kadishas festmåltid og *Vakuleik* understreger begge den tætte forbindelse mellem liv og død gennem blandingen af symboler fra de to adskilte verdener.

Festmåltidet for *Hevra Kadisha* sigter på at styrke de broderlige følelser mellem medlemmer, som oplever smerte, sorg og døds kamp i deres daglige arbejde. En kiste placeret i det rum hvor deres festmåltid finder sted, eller graverens redskaber placeret nær synagogens mure, bruges som en påmindelse om, at livet ikke er evigt og at enhver derfor skal opføre sig i forhold til dette. Det styrker det broderlige samfundsbånd ved at medlemmerne sammen står over for deres skæbne.

Vakuleik understreger tilkendegivelsen af slægtskab mellem den afdøde og de levende. Ved at vise at det er den afdøde, så at sige, der inviterer sine slægtninge og venner, bliver *Vakuleik* en påvisning af ideen om, at livet og døden er forbundet. Scenen for den endelige adskillelse forlænges på en sådan måde, at den viser at det er den afdøde, som klipper de sociale bånd med sit samfund.

Oversat fra engelsk af Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane.

NOTER

¹ Jeg skylder Naomi Feuchtwanger en særlig tak for hendes oplysende kommentarer, Aurelius, E.: *Föreställningar i Israel om de döda och tillståndet efter döden*, Uppsala 1907; Lieberman, S.: *Some Aspects of After Life in Early Rabbinic Literature*, in: Harry Austryn Wolfson Jubilee Volume, on the Occasion of His Seventy-Fifth Birthday, English section, vol. II, Jerusalem 1965, pp. 465-532.

² Warner, W.L.: *The Living and the Dead: A Study of the Symbolic Life of Americans*, New Haven 1959.

³ Sartori, P.: *Feuer und Licht im Totengebauche*, Zeitschrift des Vereins für Volkskunde, XVII (1907), pp. 361-386.

⁴ Bender, A. P.: *Beliefs, Rites and Customs of the Jews Connected with Death, Burial and Mourning*, The Jewish Quarterly Review, o.s., VI (1894), pp. 317-347; 664-671; VII (1895), pp. 101-118; 259-269; Van Gennep, A.: *The Rites of Passage*, The University of Chicago Press, 1960,

p. 148. Van Gennep giver udtryk for, at overgangsperioden i begravelsesritterne først markeres fysisk ved ligets eller kistens kortere eller længere ophold i den afdødes rum.

⁵ Christiansen, R. Th. : *The Dead and the Living*, Studia Norvegica, 2 (1940), p. 14; Alvsvag, H. : *Tör vi leve med döden?*, Oslo 1979.

⁶ Stromback, D. : *The Concept of the Soul in Nordic Tradition*, Arv, Uppsala 1975.

⁷ *Hevra Kadisha* betyder bogstavelig talt "helligt selskab". Flere sådanne selskaber var aktive for forskellige fælles anliggender i de jødiske samfund i Centraleuropa, så som at besøge de syge eller læse *Mishnah*. Når begrebet her bruges uden yderligere forklaring, er det fordi det refererer til begravelsesselskabet.

⁸ Et fint eksempel herpå er et glasbæger, der tilhører det Jødiske Museum i Prag (nr. 2124). Det var dedikeret til begravelsesselskabet i Bunzlau, Böhmen og bærer dateringen 1837/8. Hovedmotivet i den otte linjer lange inskription som er indgraveret på bægret er: "Livet er kort og vil ikke vare evigt. Derfor drik, min broder, og driv dine sorger bort."

⁹ Bæger fra Worms' *Hevra Kadisha*, lavet i sølv med indgraverede inskriptioner. Den øverste inskription indikerer at bægret blev lavet for Det Hellige Begravelsesselskab. Navnene på Begravelsesselskabets medlemmer er indgraveret på bægrets sider. Bægret er fremstillet i Nürnberg, 1712.

¹⁰ Eis, R. : *A Silver Hevra Qaddisha Cup at the Judah L. Magnes Museum*, Journal of Jewish Art, 8 (1981), pp. 83-85.

¹¹ Grunwald, M. : *Zu unseren Bildern: Die 'Chebra Kaddischag aus Sammlung Dr. Max Grunwald (Wien). Originale im Sitzungssaal der Chebra Kaddischa in Prag*, Menorah, 6 (juni-juli 1926) pp. 353-364.

¹² Roth, A. N. Z. : *Memento Moris in the Customs of Khebra Kadisha*, Yeda-Am: Journal of the Israel Folklore Society, A, vol. III (april 1955), pp. 17-20.

¹³ Se note 5, s. 2.

¹⁴ *Skillingmagasinet* 1858, s. 344.

¹⁵ *Haukenaes* IV, s. 367; 387; *Gula Tidende* 2/2 (1922), ib. 20/1 (1923). NFS. Standnes 4. 22. Se endvidere Hagberg, L. : *När Döden Gästar*, Stockholm 1937, s. 308: "...I Edsveden bestod drycken vintertid av 'skaldrekk' (varmt dricka eller öl) och sommertid av 'kalldrekk' ('kallskal')."

¹⁶ NFS. S. Bugge v. 45

¹⁷ NFS. Delgobe IV, 48, 61.

¹⁸ Opedal, H. : *Makter og Menneske*, II, s. 205. Se også Hagberg, L. : *När Döden Gästar*, Stockholm, 1937, s. 308.

¹⁹ Landstad: *Fra Telemarken*, s. 50; Nordbo, H. H. : *Sagn og Fortællinger*, s. 14.

²⁰ Christiansen, op.cit, s. 37.

Hevrah Kadisha-bæger. Nikolsburg, Mähren. 1800-tallet. Israel Museum

Kære farmor

Af Linda Herzberg

Kære farmor

Jeg har aldrig kendt dig. Jeg har aldrig haft muligheden for at kende dig, men alligevel har du haft en enorm indflydelse på mit liv. Jeg har savnet dig hele mit liv. Savnet dig på mine fødselsdage, især som barn. Når de andre børn i gården havde en stor familie på besøg, var der en udtalt stilhed hos os. Der var ting, der aldrig blev nævnt, og det, der ikke blev nævnt, savnede jeg. Når jeg som lille pige spurgte til dig, fik min far et fjernt blik.

Jeg ville rigtig gerne have kendt dig. Jeg er opkaldt efter dig – og på grund af dig, har jeg ikke skiftet efternavn. Du hedder Margrethe, og jeg: Margaret – i øvrigt et ganske kikset navn. Der ligger forventninger om at være dronning eller noget ganske storslået, så derfor hedder jeg gudskelov da også Linda.

Vi har det samme efternavn, og på grund af dig beholdt jeg mit efternavn da jeg blev gift: Jeg er Margaret Linda Herzberg! Jeg ved ikke, hvad jeg ville have kaldt dig, hvis vi havde fået en chance for at mødes: bedstemor eller farmor. Ordene føles fremmede: Jeg har aldrig haft muligheden for at sige dem, prøve, hvordan det er at have en farmor, hvilket navn ville du have foretrukket?

Du har på alle måder haft en indflydelse på mit liv, og har præget det på så mange måder. Havde det ikke været for dig, havde mit liv formet sig ganske anderledes.

Langsomt da jeg blev lidt større, fortalte min far om dig. Da han var 16 år forlod han dig, noget han aldrig tillod sig at glemme. Hvordan har du følt, at skulle sige farvel til din søn på Hauptbahnhof i Berlin? Han var yndlingssønnen, en mors dreng. Min far fortalte om jeres forhold, jeres fortrolighed, om hvordan han havde nydt at sidde og lytte til dine

historier. Han gemte sig i dine skørter, når han var oppe at slås med sin storebror, og du tog altid min far i forsvar. Den følsomhed og forståelse, som du prægede ham med, bevarede han og gav videre til mig.

Hvordan har du kunnet give ham så megen kærlighed under de forhold, som du levede under i Nazitiden, og vidste du, da du sagde farvel til ham, at det var sidste gang I så hinanden.

I blev myrdet begge to, du og min farfar i 1944 og fik aldrig lov til at lære mig eller min bror at kende. Farfar døde på en transport på vej til Auschwitz, kun 10 km fra sin hjemby, Zarbze eller Hindenburg, som du sikkert nok ville have foretrukket at have kaldt den.

Farmor, hvornår døde du? Hvad var dine sidste tanker? Da du stod i selektionskøen, undrede du dig over det du så? Tænkte du dengang på mig? At du i en fjern fremtid – i et helt andet land – ville have et barnebarn, der bærer dit navn: Margaret (Linda) Herzberg? At dine træk ville leve videre i mig? På det eneste billede din søn fik ud af Tyskland kan jeg se, at vi to ligner hinanden. Du ligner en kvinde, der står fast på dine meninger og ikke er til at forhandle med. En stærk kvinde.

De få, der har kendt os begge, fortæller, at dine øjne var grønne som mine, at du var nærsynet som jeg. Når jeg går til lægen, spørger han i ny og næ til mine gener, og hvad jeg bærer rundt på. Det er svært at svare på. Jeg ved selvfølgelig ikke, hvor gammel du kunne være blevet, havde du fået en chance for at leve. Men dine gener lever videre i mig og i mine børn. Det var ikke lagt i kortene, at jeg skulle søge noget hos dig.

Efter at du havde sagt farvel til din søn, boede han mange forskellige steder: i England og i Canada, som den eneste jøde i en fangelejr for tyske krigsfanger, og efter krigen tog han tilbage til Tyskland for at søge at finde dig og farfar. Her mødte han min mor, der var dansk tolk.

De blev gift og forsøgte at komme til Danmark. Til trods for et indgået ægteskab, kunne de ikke komme ind. De flyttede til Chile, senere til New Jersey i USA. Da min far så endelig havde fået et amerikansk statsborgerskab, var det muligt for mine forældre at komme til Danmark. For min far var jødedommen blevet besværlig. Han havde mistet sin familie, skulle begynde forfra endnu en gang, og at søge det jødiske samfund var ikke det, der optog ham mest.

Fra tid til anden fortalte han lidt om sit hjem, sine skarnstreger, men mest fortalte han om dig. Han fortalte om alle de ting fra sit hjem, som han ville have givet mig. Nogle af dine smykker, som jeg skulle have arvet, nogle af dine bøger. Du elskede at læse, det gør jeg også.

På en eller anden måde var det lykkedes ham at få en af dine trøjer med ud. Hvordan og hvorfor ved jeg ikke. Den trøje bruger jeg i dag. Du har gået med den ... et underligt møde ... at have noget på, som du også har haft på. Jeg har et skrøbeligt smykke, som du har haft. Bagpå er et billede af en, der ikke ligner min farfar. (hvem var det?)

Senere som større pige, valgte jeg at søge jødedommen, at få viden ... et stort valg, som præger mit liv hver dag. Da min mor ikke var jøde, skulle jeg gå til undervisning, og da dagen kom for en konvertering skulle jeg vælge et jødisk navn. Det blev Sarah. Navnet blev helt bevidst valgt, da alle jødiske kvinder i Nazityskland blev pålagt at kalde sig Sarah. Du var blevet Margrete Sarah Herzberg. Det blev jeg også, og jeg blev jøde.

Al min søgen i mange år, gik ud på at forsøge at lære dig at kende. For min far var det smertefuldt at få

stillet de spørgsmål, så en stor del af min viden har jeg selv måttet stykke sammen. Alt kredsede i perioder om 2. verdenskrig og det område, du var kommet fra. Hvordan reagerede dine naboer, hvor var de henne? Havde du veninder, og var du sammen med dem, da du blev transporteret af sted?

Nogle gange tænker jeg, at jeg måtte leve det liv, som ikke blev dig forundt ... at fortsætte, der hvor du slap.

Da jeg fik mine børn, Jonas og Daniel, havde jeg et stort ønske: at kunne fortælle dig, at det ikke havde været helt forgæves. Jeg manglede dig til at sige, at drengene ligner min far, eller dine forældre. Men jeg var her, mine børn var her, vi er her endnu!! Det tætteste jeg var på det store følelsesudbrud, var at skrive til *Die Welt*: ”Vi er her, jeg har født en dreng, der hedder Herzberg. Efternavnet eksisterer, det lever. Vi lever! Og vi lever som en jødisk familie. Med traditioner som omskærelse, helligdage, kosher madlavning, og hvad der ellers hører til.”

Da min ældste søn, Jonas var i bar mitzwah alderen besøgte vi det hus du og farfar boede i, inden I blev transporteret til den nærmeste ghetto. Vi snusede rundt i det område, hvor du har gjort dine indkøb, hvor du levede dit liv. Der var ingen tilbage af den oprindelige befolkning, vi kunne spørge om dit liv. Alle var døde. Men vi besøgte Auschwitz, og fik en chance for at sige *kaddish* (jødisk bøn for de afdøde). Vi vidste, at du ikke engang fik en grav, men vi tændte et mindelys for dig og farfar og lagde en sten, som tegn på, at I ikke er glemte.

I morgen rejser jeg til Israel. Du var ikke zionist, og min far og du havde mange diskussioner om Palæstina, som det hed dengang. Du var tysk med hovedet begravet i Heinrich Heine, Thomas Mann og Schiller. Du elskede dit Tyskland, og ville ikke forlade landet. I overmorgen vil jeg stå nede ved Grædemuren, ikke fordi jeg er en religiøs person, men nede ved den sidste rest af Jerusalems Tempel brænder 6 flammer, 6 flammer for de 6 millioner

jøder. Her er du repræsenteret, og her vil jeg sidde og tænke på, hvordan vores møde ville have været – om vi havde mødt hinanden. Ville vi kunne lide hinanden? Hvad ville du fortælle mig? Er du enig i de valg, jeg har truffet?

En gang imellem prøver jeg at kode mig ind på, hvad du mon ville have sagt til det ene og det andet, alt sammen ud fra beskrivelser og min fars overlevelser, som nok ikke altid var helt præcise.

Hvad ville du have sagt om det liv jeg lever i dag? Mine tanker har søgt dine, og uden at du har vidst det, har du præget mit liv, ændret det radikalt.

Gennem dig og den måde, du havde mulighed for at præge min far, har jeg lært om tolerance, medmenneskelighed og forståelse. Som min far er jeg angst for at miste mennesker, jeg elsker.

Kære farmor. Vi skulle ikke mødes. Men dit liv har alligevel været skelsættende for mig. Det har gjort mig til den person, jeg er i dag. Jeg tror ikke på, at vi mødes i himlen, men hvis vi alligevel – mod alle odds skulle mødes – vil jeg gerne sige dig tak for det liv, du fik givet min far, og som han fik givet mig.

Margaret Linda Herzberg – dit levende barnebarn.

Konversioner til jødedommen

Fortællinger om symbolsk religiøsitet
og eksisterende identiteter

Af Anne Boukris

Taget fænomenets lange historie i betragtning er undersøgelser om konversioner til jødedommen relativt få. Og de tilgange, der dominerer den eksisterende forskning er analyser, der ikke giver anledning til at forstå den enkeltes bevæggrund for at gennemgå en så kompleks og mentalt krævende proces som en konversionshandling.

Det vil sige, at vi gennem den eksisterende forskning ikke får tilstrækkelig indsigt i de psykologiske og sociologiske tendenser, der tegner årsags- og handlingsbilledet for den enkelte. En afgørende årsag til fraværet af mere identitetsorienteret forskning og viden om konversion til jødedommen ligger muligvis i den grundpræmis, at jødedommen ikke er en missionerende religion og derved er fortællingerne og den "interne" udvikling meget mindre synlig og italesat. Men et andet og mere både relevant og plausibelt argument er, at jødisk identitet ikke kun kan betragtes som en religiøs identitet, men også som en kulturel og mere eksistentielt funderet identitetsmæssig relationel sammenhæng. På den baggrund skal konversionsforskningen derfor også inddrage andre teori- og metodetilgange, hvor traditionel konversionsforskning almindeligvis drejer sig omkring udviklede modeller for religiøs konversion. Kigger man på den eksisterende forskning om konversion, som imidlertid er temmelig omfattende, tager størstedelen af forskningen udgangspunkt i konversioner ind i eller fra en kristen kontekst. De seneste 10 år har interessen dog været stigende i relation til konversioner til Islam, se bl.a. Kate Østergaard og Tina Jensens forskning og min egen specialafhandling i *Identitet i Bevægelse* fra 2000 (Ros-

kilde Universitetscenter). Gennemgår man forskningen om konversion til jødedommen finder man dog en del publikationer, som ikke har en decideret religiøs/religionsvidenskabelig vinkel på fænomenet. Forskningen er primært foregået i den amerikanske kontekst. Tilgangen til konversionsfænomener betragtes her bl.a. gennem blandede ægteskaber. Det fremgår da også i studier af blandede ægteskaber¹, at 95% af alle konversioner til jødedommen i den amerikanske kontekst er forklaret med at være part i et blandet jødisk/ikke-jødisk ægteskab/parforhold. Endvidere fremgår det, at 25-30% af alle ægteskaber mellem jøder og ikke-jøder ender med at den ikke-jødiske konverterer til jødedommen. Der findes således ikke undersøgelser, foruden den nævnte undersøgelse af Egon Mayer og Nava Lerer fra 1995, der beskæftiger sig med identitet og konversion som en parallel til den religiøst baserede konversionsforskning.²

Litteratur og forskning om konversion til jødedommen udgør en større mængde af teologiske og historiske analyser, herunder den såkaldte responsalitteratur (se f.eks. Joseph Rosenbloom: *Conversion to Judaism - from the Biblical period to the Present*. 1978 & Paul Scialitti: *A letter written to the Jewes by Rabbi Moses Scialitti - a Jew of Florence baptized June 14, 1963*. 1985 & Hanne Trautner Kromanns *Skjold og Sværd*. 1990) og et antal håndbøger i genre 'How to do it'-litteratur. (se f.eks. Anita Diamant: *Choosing a Jewish life - A handbook for people converting to Judaism and for their family and friends*. 1998 & Alexander Donin's *How to be a Jew*. 1972).

Konversion er et antikt fænomen med sekulære modernitets karakteristika. Proselytisme og konversion er antikke fænomener. I virkeligheden lige så gamle som jødedommen. Holdningen til konvertitter har altid været afhængig af, hvordan jøder generelt blev opfattet og behandlet i de samfund de levede i og var borgere i. Ifølge jødisk tradition var de første proselytter Abraham og Sarah. Og historien om den arketypiske jødiske konvertit, Ruth, som var gift med en jøde, er netop en central fortælling i jødedommen om: hvordan en ikke-jøde er med til at opretholde, forsvare og styrke den jødiske minoritet. Hun forblev loyal hele sit liv over for sin jødiske mands ophav – også efter hans død. Hun erklærede: ” – hvorhen du går, går jeg med, og hvor du bliver, bliver jeg; dit folk skal blive mit folk, og din Gud min Gud; hvor du dør skal jeg dø og der vil jeg blive begravet.” (*Ruth* 1:16-17). Historien afspejler ligeledes en tendens i moderne konversionsfortællinger. Det er fortællinger om blandede ægteskaber, loyalitet og udviklingen af nye identiteter og nye identifikationsgrundlag. Ruths deklARATION kan ses som et udtryk for tilhør og som en troskabsed til den jødiske nation/minoritet. Der er også andre historiske beviser på tilnærmelser til jødedommen i både det persiske rige, i den hellenistiske periode og i Romerriget. Kilder fortæller f.eks., at mange persiske og romerske borgere begyndte at observere shabbath.³

Konversioner og moderne jødiske identiteter

Assimilation er defineret som 'at miste sin identitet' i processen med at optage andres traditioner, ritualer og værdier. I mange jødiske sammenhænge er det en dominerende antagelse, at blandede ægteskaber og sekularisme tilskynder til assimilation. Dette gælder især børnene af blandede ægteskaber. Et emne der vedvarende berører et penibelt spørgsmål om, hvornår man er jøde, hvordan man er jøde og hvem der er jøde. Surfer man rundt i det virtuelle transnationale jødiske univers, findes der en række offentliggjorte undersøgelser om udviklingen i de jødiske samfund se f.eks. www.jpr.org.uk.⁴ Undersøgelser-

ne har typisk fokus på jøders religiøse og sekulære praksisser, relationer til Israel, blandede ægteskaber og kultur som kollektivt identifikationsgrundlag. En gennemgående betragtning i undersøgelserne er dels, at jødedommen og jødiske identiteter reelt er udsat for en omfattende assimilationsproces, og dels, at sekulære identifikationsforhold som kultur, Israel, symbolsk religiøsitet⁵, transnationalisme mm. på én og samme tid har betydning for den stigende assimilation og samtidig er med til at styrke jødiske identiteter. Det er dette skisma mellem assimilation, sekularisme, kultur og symbolsk religiøsitetets betydning for jødiske identiteter, hvor konversionsfortællingerne udspringer fra.

I 1969 beskrev Frederik Barth hvordan etniske grupper opretholdes af udefrakommende.⁶ Den tanke har været kilde til stor inspiration i den undersøgelse artiklen her bygger på. Betragter man konvertitter som de ”udefrakommende” der er med til at revitalisere, videreføre og redefinere jødiskhed og jødiske fællesskaber, fremkommer en meget kompleks forståelsessammenhæng og en lang række spørgsmål til hvad det moderne jødiske består af; er jøder f.eks. en etnisk gruppe? En nation? Et folk? En religion? eller en befolkningsgruppe, der lever i diasporaen i periferien rundt om Israel. Med andre ord hvordan er Israel central for jødiske identiteter? Udgør jøder et transnationalt identitetsnetværk? En politisk anden? en teologisk filosofisk forudsætning for kristendommen? Eller er jøder blot en til enhver tid religiøs minoritet og ikke en etnisk-kulturel minoritet? Alle spørgsmål er omdrejningspunkt for analysen af konversionsfortællingerne. Spørgsmålene er med til at belyse hvorfor fortællingerne ser ud som de gør, og samtidig medvirker fortællingerne til at belyse hvordan moderne jødiske identiteter ser ud i dag.

Fortællinger om konversion til jødedom og jødisk identitet

De følgende betragtninger udspringer af en undersøgelse hvori syv personer har fortalt om deres oplevelser med og om at konvertere til jødedommen

og ind i en jødisk kontekst (et værdisystem, et kulturfællesskab, et identifikationsparameter og et socialt fællesskab). Ved det første indtryk fremgår det af fortællingerne, at jødedommen som religion ikke er centralt placeret som forklaring på konversionen. Mødet med jødedommen er ikke et møde med en tekst. Det er et reelt møde mellem mennesker, der identificerer sig som jøder, uanset den meget store mangfoldighed af jødiske identiteter der findes. I samme møde identificerer den jødiske kontekst sig med konvertitterne og deres forsøg på at identificere hvem og hvad de konverterer til. Det er derfor både individet og gruppen, der markerer konversionskonteksten. Og det er præcis det, som opstår i mødet mellem de udefrakommende konvertitter og den jødiske kontekst og jøder, der vedligeholder og markerer det jødiske.

Identitet bliver således et resultat af mødet, relationerne og de samfundsmæssige betingelser for den jødiske kontekst og det jødiske samspil og relationer til omverdenen – den ikke-jødiske kontekst. Der er derfor ikke noget statisk jødisk og noget statisk ikke-jødisk. Identitet og identifikation udgøres bl.a. af en grundeksistentiel ambivalens, som har stor betydning for hvorledes konvertitternes fortællinger forklares og belyses. Denne ambivalens, en form for indre modsætningsforhold, er indeholdt i den selv-kerne-søgen som identitetsdannelse og identifikationsprocesser også er. Det ambivalente består i, at der søges efter en kerne, som kun eksisterer i lyset af selve denne søgen.⁷ Identiteter er aldrig singulære, men multiple og konstruerede på tværs af forskelle.⁸

I relation til jødisk identitet er både historiske og moderne jødiske identiteter og jøder beskrevet, analyseret og italesat i allosemitiske (græsk for andethed), philosemitiske (egen-myte – en romantiseret stereotyp) og antisemitiske (en racemæssig stereotyp) diskurser. Stereotyperne har, på hver sin måde, indflydelse på det man konverterer fra og til. Individet konverterer nemlig ikke blot, som nævnt, til jødedommen som en tekst og en tekst-

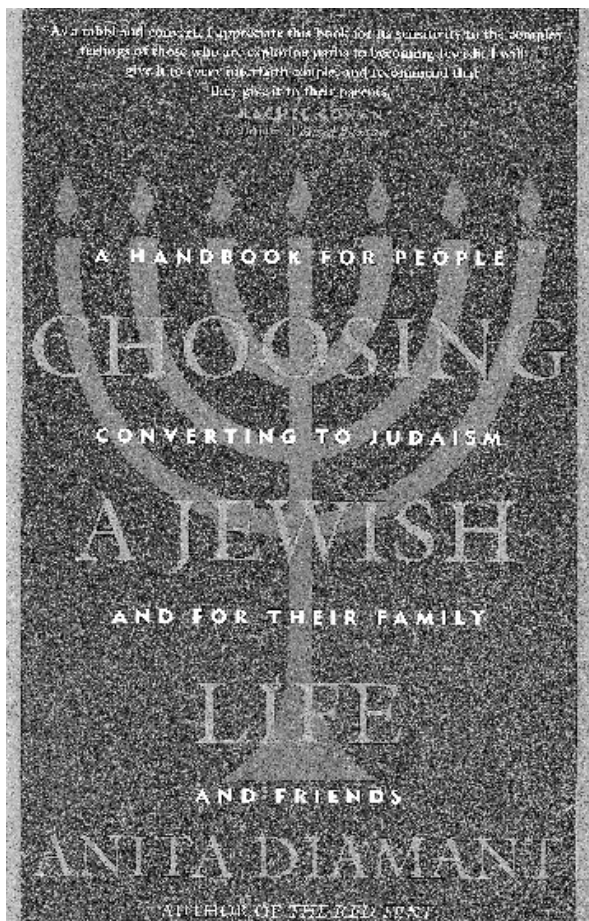
tolkning, men til en civilisationshistorisk fortælling og en mængde tungtvejende myter om ét folk og dette folks samfundsmæssige andethedsposition. Samtidig er gruppens eksisterende selvforståelse et væsentligt udgangspunkt for at kunne kontekstualisere og beskrive jødiske identiteter og konversionens rammer for den medfølgende identitetsdannelse – og identifikationsproces. Det er her afgørende at kigge på det 20. århundredes symbolske udtryk for opmærksomheden på identitet og gruppebevidsthed/identifikationsprocesser, som ifølge Herbert Gans⁹ handler om hvorledes de symbolske udtryk afspejler behovet for en slags selvopretholdelse, men dog uden strukturelle sammenhænge og afsondret fra vedvarende etnisk-religiøse kulturer. Med andre ord kan de etniske og religiøse identiteter, individer og grupper få mange former så længe de ikke kræver stærke religiøse bånd og kontrakter, og så længe disse ikke intervenserer i den personlige og private livsstil. Her taler Herbert Gans om rejser til gamle kulturer, engagementer i etniske organisationer, lejlighedsvis deltagelse i religiøse ritualer/helligdage og tiltagende hjemlige ritualer forbundet med f.eks. shabbat eller pessach. Mennesker tiltrækkes, ifølge Herbert Gans, af, eksempelvis, at fastholde sin etniske identitet som jøde på den mest passende og komfortable måde.

Konversionsfortællingerne

Via konversionsfortællingerne kan vi få adgang til en kontekst af jødiske identiteter og jødisk religion, som kun kan skildres af de der kommer 'udefra'. Udefrakommende søger jo netop efter klare rammer for konteksten. De søger grænser og koncepter, der kan skabe rammerne for deres identitetsdannelse og definere hvad der har betydning for at blive inkluderet.

Undersøgelsen af fortællingerne fandt sted i København i 1999. Fortællingerne refererede til konversionsprocesser foregået under to forskellige rabbinere. Det fremgår af fortællingerne, at rabbinerne havde meget forskellige tilgange og opfattelser af konversionsprocessen og således også af konvertitten. Den

Forside på Anita Diamants bog om konversion.

københavnske menighed er officielt ortodoks og det er kun i den kontekst, at konversionerne er foregået. Der er ikke tale om klare systematiske omvendelsesprocedurer, men snarere tale om mere eller mindre diffuse, og ofte lidt hemmelige processer, hvor 'retningslinierne' for konversionsprocessen var en slags måling på, hvor parat man var til at konvertere.

Den officielle praksis vedrørende konversion til jødedommen er typisk defineret af den mængde teologiske retninger der findes inden for jødedommen i dag. Ligesom det omkringliggende samfunds grad af sekularisme og øvrige trosmæssige forhold også har stor indflydelse på både den jødiske kontekst og konversionspraksis. Hovedretningerne inden for jødedommen er primært ultraortodoks, moderne ortodoks, traditionel/konservativ og liberal. Over-

rabbinateet i Israel fungerer som den øverste instans inden for jødedommen, i princippet overalt i verden, og som udgangspunkt refereres der hertil, om 'lovgivning' vedrørende konversion. Det er ikke en helt ukompliceret situation. En del af kompleksiteten udgør det forhold, at der ikke er tale om en symbolsk vejledende lovgivning. Det betyder i praksis, at mindre menigheder, der påkalder sig stemplet ortodoks kan risikere at blive underkendt som ortodokse rabbinater, hvis ikke praksis vedrørende bl.a. konversion følges. Et besynderligt paradoks (som afspejler den tidligere nævnte ambivalens) i den sammenhæng er *The Law of Return* (1950), som staten Israel bygger på. Qua *The Law of Return* tildeles mere eller mindre automatisk statsborgerskab til børn og børnebørn af jøder. Det er en juridisk-civil beslutning, som ikke har nogen umiddelbar indflydelse på hvem der så halakhisk (lovmæssigt) betragtes som jøde. På samme tid eksisterer den paradoksale situation, at alle statslige institutioner og majoriteten af den israelske befolkning accepterer det faktum, at man kun kan blive jøde, hvis man gennemgår en aktiv ortodoks konversionsproces. Bortset fra i USA. Her har det stadig større betydning, at den dominerende retning inden for jødedommen i USA er den Liberale Reforme Bevægelse, der har væsensforskellig praksis mht. konversioner. I praksis er der tale om en sekulariseret opfattelse af identitet, mao. at jødedommen kan bæres som en eksistentiel identitet. Derved skelnes der mellem religion som lovanvisning og religion som en del af en kulturel identitet. I mange tilfælde er omskæring f.eks. ikke længere et påkrævet ritual.

Praksis vedrørende konversion er dog også i høj grad kontekstuel betinget. Og den enkelte konvertit bliver både betragtet og interviewet og siden hen anerkendt af den til enhver tid siddende rabbiner inden for de organisatoriske rammer af en menighed. Rabbineren afspejler også sin menighedssammensætning og er derved præget af jødernes forhold generelt i samfundet. Der går mange rygter i den københavnske menighed om hvorvidt det tog den eller den person 2, 4, 6 eller endda 10 år at konvertere. Og der findes

flere beretninger om personer, der aldrig ”fik lov” eller ikke blev godkendt til at konvertere.

Der findes forskellige kategorier af konvertitter: børn af jødiske fædre, partneren til en jøde, af enten religiøs eller sekulær observans, den søgende åbenbaringsfortælling eller personer, der tidligere har opsøgt ideologiske og/eller politiske sammenhænge, der kunne give fastere identitetsmæssige holdepunkter. Men også en sidste kategori er indadtil jødisk kaldt *beth(j)uva*. Det er et individ, der tidligere har været frafalden men nu er tilbage og lever et observant ortodokst liv. Nedenfor følger uddrag og eksempler på de undersøgte konversionsfortællinger.

Fortælling 1: ”Altså det er ham, der har startet det, hvis jeg ikke havde været gift med ham så var jeg ikke konverteret. Det der med det trosmæssige det har jeg aldrig haft noget forhold til. Den der barne-tro mistede jeg mere eller mindre da min far døde.” Kvinden fortæller, at hun egentlig aldrig har troet på Gud. Nok er hun og hendes mand i sin tid blevet viet i en landsbykirke et sted i Danmark. Men derfra og til troen på Gud er der meget langt. Derfor er troen et element, der skal integreres i fortællingen om konversionen. Det gøres ved markørerne ritualer og praksis via ’leve’ regler f.eks. overgangen fra et almindeligt dansk køkken til ekskludering af svinekød og etableringen af et kosherkøkken (dvs. et køkken, hvor mælk og kød adskilles og hvor der kun anvendes koshermærkede fødevarer). Ligeledes har kvinden med sin mand indført et fast ugentligt holdepunkt ved shabbath fredag aften i familien. Det betyder, at familien ikke længere arbejder fredag aften og lørdag. Kvinden fortæller, at det har haft stor indflydelse på familiens levemønstre for både manden og den ene søn. De har begge erhverv, der kræver at man kan arbejde om fredagen og siden konversionen har de måttet omlægge deres arbejdstider som især ligger fredag og lørdag. Men det er altså ritualerne, der giver fornemmelsen af den jødiske identitet. Fortællingen bærer præg af mange refleksionsniveauer og kvinden her lægger da heller ikke skjul på, at den egentlige motivation for at konvertere er mandens konversion og hans ønske om at

manifestere sin jødiske baggrund ved det, at han har en jødisk far og en ikke-jødisk mor. Jeg har kaldt denne form for konversion for individuel konversion. Fortællingen bærer endvidere præg af et særligt varmt forhold til den rabbiner, der har stået som garant for konversionen og som har guidet familien i den mangeårige proces.

Fortælling 2: JE, er kvinde. Hun arbejder bl.a. med jødiske studier, så der er smuk harmoni mellem det private og det professionelle: ”Jeg er vokset op i en fuldstændig irreligiøs familie. Min far er decideret antireligiøs, men heller ikke dansk, så det har givet et andet islæt i vores familie og jeg har nok aldrig tænkt på mig selv som sådan for alvor dansk.”

Kvinden er således knyttet tæt til at skrive om jødedom og hendes vej ind i jødedommen er da også gået fra et biblioteks udvalg af jødisk filosofisk litteratur til konversion 20 år senere. Hun opfatter jødedommen som en forlængelse af hende selv. Jødedommen er tænkning, en religion, der for hende indbyder til høje grader af refleksioner og viden. Hun beretter om de mange epoker i sit møde med jødedommen – fra at være en åndeligt begavet teenager til ægteskabet med en katolik, mor til 3 børn, der ikke er konverteret. Epokerne fortæller også om mødet med personer, der får betydning for hendes færd ind i det dansk-jødiske samfund. Hun har romantiske beskrivelser af det jødiske. Det er autentisk for hende og det tilfredsstillende hendes selvpfattelse, at man per se er anderledes som jøde. Og hun beskriver sin ikke-danske identitet qua farens indvandrerbaggrund. Anderledesheden er på en måde holdepunktet og identifikationsmarkør i hendes fortælling.

Fortælling 3: ”Jeg stiftede bekendtskab med nogle israelere i USA, da jeg arbejdede i USA. Jeg arbejdede for dem og så har jeg altid interesseret mig for ting, der var lidt anderledes, altså jeg har ikke kunnet lide at være en del af en kæmpemængde og være ligesom alle andre. Sådan har jeg altid været. De jøder jeg mødte var så stærke og så varme og kloge med deres identitet. Og så begyndte jeg at holde fast i nogle af deres traditioner.”

Den unge kvinde møder en israelsk mand under et ophold i USA. Tilfældigt kommer hun til at bo i et område i Florida, hvor der er en stor gruppe israelere. Hun er opvokset i en nordsjællandsk provinsby, hvor den eneste tradition hun kan erindre er julen. Religion er et abstrakt begreb for hende, da hun møder sin israelske mand første gang. Manden er ikke religiøs, men israeler af etnicitet. Det har naturligvis betydning for hans kulturelle baggrund, da kulturen i Israel er tæt knyttet til jødedommen. De bliver kærestere og da mandens far dør oplever hun en transformation af mandens sind. Hun beskriver, at han fra dag til dag ændrer adfærd og går med kalot og bærer bedesjal når han sørger. For hende er det en kæmpe omvæltning og hun stiller kun ganske få spørgsmål ved om hun kan acceptere denne transformation. De bliver gift og hendes familie i Danmark møder et helt familiesystem og nogle 'leve'regler, der er så anderledes for dem, at hun i lange perioder oplever ikke at have kontakt til sin danske familie. Hun fortæller, at hun gør det meget klart for dem, at de lever efter kosher spiseregler, og at hun ikke længere vil fejre julen. Hun fortæller også, at flere af hendes sociale relationer forsvinder, men nye opstår. Deres to døtre går i jødisk daginstitution og familien holder alle deres ferier i Israel. Det skal nævnes, at manden ud fra et nøgternt perspektiv måske er knapt så religiøs som hun opfatter ham, men at han måske snarere følger en tradition og et meget patriarkalsk samfund, hvor mændene træder i karakter ved forældrenes død. Hun beskriver i detaljer sin indgang i jødedommen. Hendes trang til at leve efter de relativt strenge 'leve'regler træder meget stærkt frem i fortællingen; julen er for hende med ét blevet en form for afgudsdyrkelse, hun vil gerne leve op til de 1800 forskellige jødiske religiøse leveregler (*Mitzvot*), der findes (hvoraf 800 af dem opfyldes ved at leve i Israel). Hendes forståelse af hvad der er religion og hvad der er etnicitet/kulturelle mønstre er ikke særlig klar. For hende er alt hvad jødedommen repræsenterer defineret af manden. "Religion tvinger dig til at vælge og kende konsekvenserne af valget" fortæller hun. Og hun understreger, at hun er blevet et bedre menneske og har fået en rodfæstet

identitet. Hun beskriver således grænser i hendes liv, som ikke tidligere eksisterede og viser tydeligt hvordan hendes livsrytme er klart defineret ved praksis og ritualer. Hun har således også skabt sig sociale relationer ved at indgå i politiske transnationale netværk og oplever her et fællesskab, der bekræfter det valg hun har taget.

Fortælling 4: "Ja, jeg manglede ståsted, perspektiv og orden. Jeg har været ansat i en børnehave, der kan jeg huske, at, altså der bliver man konfronteret meget med moral fordi børnene de er afhængige af, hvad du giver dem lov til og ikke giver dem lov til. Der kunne jeg mærke, at jeg var i store vanskeligheder. Altså jeg skulle lige veje for og imod, altså hvorfor måtte de det og det og ikke noget andet."

PO, er en ung mand i starten af 20'erne, i gang med en akademisk uddannelse, som han har opgivet at tage, om end den har introduceret ham til en religion han ikke kendte – jødedommen. Han fortæller om at skabe mening med livet. Han afspejler en post-moderne identitetsfortælling om kulturel frisathed og autoritetsfravær. Hans fortælling giver et billede af et søgende menneske på jagt efter et referencepunkt, som enten er G-d eller Fremmedlegionen, fortæller han. Hvorfor skal jeg overhovedet spise? spørger han retorisk. Det har religionen et bud på. Og på den måde bliver jødedommen et referencepunkt for identitet og identifikation i hans fortælling. Han fortæller om det manglende livsperspektiv i sin opvækst, fraværet af moral og orden. På én og samme tid er dette en fortælling om høj grad af refleksion og religiøse reglers indflydelse på det rodløse individ. Han fortæller, at det er vigtigt at bibeholde dualismen, forskellen på mænd og kvinder, det må ikke opløses, da mening så forsvinder. Tro er en konsekvens af det modsatte. Han er i sin første fase af konversionen og oplever først 10 år senere at sætte punktum for optagelsesprocessen. Undervejs rejser han fra retning til retning – fra ortodoksi tilbage til sekularitet. Han fortæller, at han sigter mod det fællesskab, der lever op til hans forventninger, og hvor kosmologi, helhed, balance og The upper world er genstand for hans livsforståelse. I processen

distancerer han sig fra sin egen familie. Han ser sig selv som 'skifting' (en særling, et udskiftet barn) og oplever, at denne skiftingsidentitet passer som fod i hose med jødedommen. Jeg kalder hans fortælling for en religiøs konversion.

Konversionsfortællinger og moderne identiteter

Fortællingerne om konversion til jødedommen belyser både den livsstilsfunderede symbolske religiositet, de mange aspekter af jødiske identiteter, og de utallige faktorer, der spiller ind på selve konversionsprocesserne. Med artiklen og den undersøgelse, som fandt sted for nogle år siden, har jeg ønsket at sparke et bidrag ind til diskussionen om udviklingen dels af moderne jødiske identiteter, dels om mødet og den konstante udveksling mellem det jødiske og ikke-jødiske. Dernæst var artiklen oprindeligt tænkt ind i en mere konversionsvidenskabelig kontekst, hvortil artiklen med sit meget fokus på identitet og væsentligt mindre fokus på det religionsvidenskabelige måske passer mindre. En afgørende konklusion er således, at konversionsfortællingerne kan anvendes til belysning af hvad det jødiske består af, hvad moderne identiteter består af, og at det giver mindre mening at isolere konversionerne til at være 'rene' udtryk for

religiøse praksisser og religiøse handlinger. Konversionerne er på alle mulige måder påvirket af de samfundsmæssige bevægelser både inden for og uden for de jødiske kontekster. Og sidst, men ikke mindst, også er et bidrag til at betragte forskning i og om jødedom, jødisk kultur og historie som et generelt bidrag til identitetsforskning og analyser af moderne identitet.

NOTER

¹ Egon Mayer et.al. (1979, 1983, 1987, 1989) www.egonmayer.com

² Se bl.a. ref. til John Damsager på http://www.ku.dk/satsning/religion/indhold/pdf/rapport_konversionsmodeller.pdf

³ Saul Lieberman: *Palestine in the Third and Fourth Centuries*, The Jewish Quarterly Review, New Series, Vol. 37, No. 1, 1946, pp. 31-54

⁴ http://www.jpr.org.uk/Reports/PJC_Reports/European_Jewish_Identity_2004/european%20_jewish_identity_2004.htm

⁵ Herbert J. Gans: *Symbolic Ethnicity and Symbolic Religiosity*, Towards a comparison of Ethnic and religious acculturation, Ethnic and Racial Studies 17, p. 577-592, 1994

⁶ Ethnic groups and boundaries. The social organization of culture difference. Oslo, Universitetsforlaget, 1969.

⁷ Zygmunt Bauman: *Soil, Blood and Identity*, The Sociological Review 40 (4): 675-701, Blackwell Publishers, 1992

⁸ Gerd Bauman: *Contesting Culture*, The Multicultural Riddle, 1999

⁹ Ibid: 1994

Falskmøntner for Hitler

Af Anders Otte Stensager

Det er almindelig kendt, at hen ved 500 danske jøder deporteredes til Theresienstadt i løbet af efteråret 1943 og at langt hovedparten af dem lykkeligt kom hjem igen. Hvad der imidlertid er mindre kendt er, at nogle få danskfødte jøder også deporteredes til andre KZ- og udryddelseslejre. Beretninger som enten endnu ikke har været fortalt eller ganske enkelt forbigået vores opmærksomhed i mængden af andre og mindst lige så skæbnesvangre historier. I den forbindelse har nærværende årbog tidligere haft fokus på hvor mange danske jøder, der sendtes til Auschwitz.¹ Et arbejde der endnu er uafsluttet, men som med forventning ses offentliggjort. I mellemtiden er det her hensigten at løfte sløret for beretningen om en anden dansk jøde, Sven Hoffgaard, der som den eneste danske KZ-fange ufrivilligt blev involveret i historiens mest ambitiøse pengefalskneri i koncentrationslejren Sachsenhausen.

Sven Hoffgaard

Sven blev født i København den 8. september 1895. Faderen Fritz var bankier og moderen Johanne, født Levy, var af jødisk afstamning. Efter endt skolegang fortsatte Sven et år på handelsskole, hvorefter han gik i lære hos sin far, der ejede et vekselerfirma. I 1919 i en alder af 24 år giftede han sig med den bare et år yngre Karen, født Meyer, der var ud af en jødisk grossererfamilie. Sammen fik parret to børn, døtrene Kate og Lillian, der blev født i hhv. 1920 og 1928. Indtil jødeaktionen i oktober 1943 boede familien i Hellerup nord for København.²

Den tilspidsede situation for de danske jøder i begyndelsen af efteråret 1943 førte ikke uventet til, at også familierne Hoffgaard og Meyer forsøgte at komme til Sverige for at undgå tilfangetagelse og deportation. Det lykkedes for Karens far, Ernst Meyer at komme til Göteborg, hvor han opholdt sig resten af krigen, men ganske anderledes gik det for Sven,

Hovedindgangen til KZ-Sachsenhausen, som den ser ud i dag. Bygningen fik sit nuværende udseende efter en ombygning i 1938 (foto af forfatteren, 2006).

Karen og deres to døtre. Sven havde på forhånd engageret en fiskerbåd fra Gilleleje, der skulle sejle dem sikkert over til Sverige, hvor de skulle mødes med Karens far. Men om aftenen den 7. oktober 1943, mens de ventede på skibslejlighed, blev hele familien taget af Gestapo og ført til Horserødlejren. Her blev de holdt adskilt og genforenedes først i foråret 1945 efter næsten halvandet års strabadser. Karen og døtrene Kate og Lillian blev, som hovedparten af de tilfangetagne danske jøder, ført direkte til Theresienstadt i løbet af november 1943, hvor de indkvarteredes på adressen Hauptstrasse 22.³ Sven skulle oprindeligt også have været med samme transport, men blev uden nærmere begrundelse sendt til Sachsenhausen nord for Berlin, hvor han intetanende var udset til at udføre et ganske særligt arbejde.

Falskmøntner i Sachsenhausen

Om morgenen den 25. november 1943 ca. kl. 5.30 ankom Sven til Sachsenhausen sammen med 32 andre danske fanger, deriblandt også modstands-

Portræt af Sven Hoffgaard taget umiddelbart efter hans ankomst til Sachsenhausen i efteråret 1943 (foto efter Holst, 1958).

manden Poul Verner Nielsen.⁴ Sven fik fangernummer 73.099 og var fra starten af også tvunget til at bære den gule jødestjerne på fangedragten. Størsteparten af de danskere Sven ankom sammen med bestod overvejende af modstandsfolk fra Odense, hvoraf de fleste forblev i lejren indtil befrielsen i april 1945. Nogle få derimod deporteredes videre herunder også Sven, der i de sidste krigsmåneder bl.a. blev sendt til Mauthausen ved Linz, hvor kun ganske få danskere sad indespærret.⁵

Allerede fra første dag begyndte Sven at føre dagbog. Herfra ved vi, at han ved sin ankomst til lejren blev klippet næsten skaldet, afluset og måtte aflevere de 445,00 kr., som han havde medbragt. Derefter blev han sat i den obligatoriske karantæne i blok 14, som imidlertid ikke havde så meget med karantæne at gøre, men mest af alt forberedte ham på at 'lære' det tyske tugthussystem bedre at kende og de mange kommandoer udenad. Her blev Sven desuden beor-

dret til at skrive et kort Lebenslauf, der blev vedlagt hans personlige sagsmappe i lejrens fangeregister.⁶ Som jøde blev Sven efter endt karantæne den 19. december overflyttet til den såkaldte kleines Lager, som lå i det nordøstligste hjørne af lejren. Oprindeligt var denne del af lejren beregnet til at holde jødiske fanger indespærret, men de stigende transporter fra især de østlige lejre skabte pladsmangel, så afsnittet blev i krigens sidste år brugt til også at huse andre kategorier af fanger.⁷

Fangerne i blok 19 bestod imidlertid udelukkende af jøder, der kom fra alle egne af det besatte Europa, herunder også den norske jøde Moritz Israel Nachstern fra Oslo.⁸ Arbejdet i blokken var da også af en ganske anden og særlig karakter og levevilkårene generelt bedre end andre steder i lejren. I et interview som Sven indvilligede i at give efter krigen til de danske bankfunktionærs blad Bankstanden fortæller han selv om forholdene i blok 19: Blok 19 var omgivet af pigtrådshegn og fuldstændig isoleret fra den øvrige lejr. Ingen i Sachsenhausen vidste, hvad der foregik i den omhyggeligt afspærrede barakbygning. Når fangerne fra denne blok skulle ud i lejren, var de altid strengt bevogtet, for at ingen skulle sætte sig i forbindelse med dem. De fleste fanger i blok 19 havde på en eller anden måde tilknytning til trykkerifaget; der var stereotypører, gravører, typografer og fotografer, men der var også trykkeri i barakken, hvor man bl.a. lavede vigtige dokumenter og falske pas, men hovedopgaven var fremstilling af falske pengesedler.⁹

Sven var med andre ord ankommet til Sachsenhausens falskmøntneri. En særlig afdeling, der var etableret tilbage i august 1942, hvortil en specialkommando udelukkende bestående af jøder skulle samles. I en forordning fra KZ-administrationen i Oranienburg dateret den 28. juli 1942 hedder det, at mandlige jødiske fanger i Buchenwald, Ravensbrück og Sachsenhausen med særlige typografiske og papirfaglige kundskaber, der læser og skriver tysk uanset nationalitet skal melde sig til de respektive lejrmyndigheder. Allerede i august ankom de første fanger til Sachsenhausen fra både Buchenwald og Ravensbrück, men endnu ingen vidste hvad de vil-

Fotografi af gården mellem blok 18 og 19 i Sachsenhausen. Begge blokke blev indhegnet og overdækket, så ingen kunne se hvad der foregik (foto Gedenkstätte Sachsenhausen).

le blive sat til. Først i december samme år meddelte major Bernhard Krüger, at de var udset til at fremstille falske engelske pundsedler.¹⁰ Et arbejde der også gik under dækningsnavnet Operation Bernhard. Planen var at oversvømme det europæiske marked med store summer af falske pundsedler, der skulle knække den engelske økonomi indefra og dermed tvinge England til overgivelse. Hertil behøvedes fanger med typografiske evner, men også folk fra den internationale finansverden, der kunne fremstille pengesedler, som lignede de rigtige pundsedler udstedt af Bank of England. Dette har angiveligt været den primære årsag til, at Sven som erfaren vekselerer blev sendt til Sachsenhausen og ikke til Theresienstadt.¹¹

Til at begynde med arbejdede 29 jødiske fanger med forfalskninger af de engelske pundsedler, men som arbejdet skred frem og værkstedet måtte udvides inddragedes i begyndelsen af 1944 også den nærliggende blok 18. Begge blokke blev totalt isolerede bag pigtrådsindhegning, vinduerne blev overmalede og arealet mellem blokkene overdækkedes, så det på ingen måde var muligt udefra at se, hvad der foregik i de to barakker. Ligeledes gjaldt det for de indesvær-

rede, der på det tidspunkt som Sven ankom talte 140 mand, at de på intet tidspunkt havde mulighed for at komme i kontakt med deres medfanger uden for blokkene. Kun en gang om ugen, om søndagen, blev de sluppet ud, men kun for at bade også under streng bevogtning.

I begge barakker 18 og 19 indrettedes foruden opholds- og soverum også værksteder med lustrykkeri, papirfabrikation, mørkekammer og andre grafiske faciliteter, der var i stand til at producere først og fremmest pundsedlerne. Oprindeligt var det også planen, at der skulle produceres falske dollarsedler.¹²

Om arbejdet i blok 19 fortæller Sven: Efter lang tids eksperimentering havde en tysk papirmølle endelig fundet ud af at lave papir, der fuldstændig svarede til det materiale Bank of England brugte i sit seddeltrykkeri. Det første led i produktionen foregik i 'Reisserei', hvor fangerne rev arkene i otte stykker ved hjælp af stållinealer. Derefter blev sedlerne trykt i flere tempi og forsynet med fortløbende numre i nummereringsmaskinerne og lagt til tørre på reolerne.¹³

Noget af det første Sven blev sat til, var netop arbejdet i Reisserei. Senere blev han også inddraget i arbejdet med at krølle sedlerne og smudse dem til, så de kom til at ligne brugte sedler. Dernæst skulle sedlerne blandes omhyggeligt, så de ikke lå i nummerorden og endelig skulle de forsynes med små huller, da engelske bankfolk på daværende tidspunkt ikke brugte gummibånd til at bundte sedlerne med, men derimod nåle. De sedler der typisk blev forfalsket var 5, 10, 20 og 50 pund sedler. Sammenlagt blev der fremstillet pundsedler svarende til en værdi af ca. 134 millioner pund, hvoraf mindst 10 millioner blev udleveret til SS og forsøgt distribueret gennem spionnetværk også i Storbritannien. Hertil fortæller Sven, at Gestapo meget ofte kom og hentede færdige sedler for at sprede dem ud til deres agenter i hele Europa og Mellemøsten.¹⁴ Foruden pengesedler eksperimenteredes der også med at forfalske engelske frimærker og identitetspapirer, men om Sven har medvirket i dette arbejde er uvist.¹⁵

Hverdagen

Foruden arbejdet med at forfalske pundsedler ved vi kun relativt lidt om Svens hverdag eller hvad han vidste om lejren i øvrigt. Fangerne i blok 18-19 blev som nævnt holdt i streng isolation og var derfor afskåret fra at blande sig med andre medfanger, når de sendtes på daglige arbejdskommandoer, hvor de havde lejlighed til at udveksle nyheder og rygter med hinanden. Vi ved derfor heller ikke om han kendte til de mange nedskydninger og henrettelser af især sovjetiske krigsfanger eller gasninger af medfanger i det såkaldte industri anlæg eller Station Z. Et bygningskompleks der lå umiddelbart uden for lejrens sydvestlige afsnit og som omfattede både krematorium, gaskammer og en særlig eksekutionsgrav, hvor henrettelser ved nakkeskydning fandt sted.¹⁶ Hans dagbog indeholder måske ikke uventet ingen indikation af, at han var bekendt med de grusomheder, der blev begået i lejren selvom han meget vel har hørt rygter. Sven har formentlig og med rette frygtet, at hvis han skrev om de egentlige levevilkår og forholdene i lejren kunne han blive straffet og sågar blive henrettet, hvis hans dagbog blev taget under en razzia. I de sparsomme interviews han efter krigen indvilligede i at give til danske aviser er han i det hele taget meget tilbageholdende i sine udtalelser om hvad han i virkeligheden vidste. Ikke desto mindre indeholder hans dagbog og de få breve han modtog hjemmefra en række øjebliksbilleder af hans ophold i tysk fangenskab, som er med til at give et om end sparsomt indtryk af de hverdagsbegivenheder, der betød noget for ham og som var med til at holde ham i live.

Julen 1943 blev således fejret i Sachsenhausen selvom savnet af familien meget vel har fyldt en hel del. I sin dagbog anfører Sven, at han i juledagene fik bevilliget tre fridage og at juleaften blev fejret med sang, dans og musik.¹⁷ Til nytår blev der ligeledes bevilliget tre fridage og på selve nytårsaften havde fangerne arrangeret en kabaret med musik og dans til kl. 4 om morgenen. Herefter stopper Sven med at skrive dagbog og genoptager først sine skriverier igen den 30. januar 1944. Den 2. februar anfører han bl.a., at han har modtaget et brev fra sin far og

En af de mange falske pundsedler, som Sven og hans medfanger fremstillede (foto Gedenkstätte Sachsenhausen).

den 5. februar også, at han har modtaget brev fra Karen i Theresienstadt, men intet om hvordan hun og døtrene har det. Den 19. februar klippes han atter og den 2. marts modtager han den første Røde Kors pakke, der indeholdt smør, ost, pølse, sukker, marmelade og knækbrød.¹⁸

Hvad Sven imidlertid ikke vidste var, at Gestapo i Potsdam på samme tid den 25. februar 1944 sendte kommandanturet i Sachsenhausen et hemmeligt stemplet dokument, hvori de anmoder om at han deporteres videre til Theresienstadt. Årsagen anføres imidlertid ikke. I retursvaret fra Sachsenhausen den 4. marts afslås anmodningen med begrundelse om, at en udlevering ikke kan finde sted, eftersom fangen udfører statshemmeligt arbejde og skal holdes isoleret i lejren indtil krigens ophør.¹⁹ Dette svar levnede ikke meget håb om, at Sven ville blive genforenet med sin familie, hvis han overhovedet slap levende ud igen.

Uvidende om anmodningen fortsætter Sven med at notere indholdet af de pakker han modtog hjemmefra og fra Røde Kors. Især Svens far sender ham i første halvår 1944 en hel del pakker med dagligdags fornødenheder som tandpasta, håndklæder, stoppegarn og snørebånd. Den 19. marts får han endelig oplyst Karens og døtrenes adresse i Theresienstadt, men vi får intet at vide om, hvorvidt han skriver tilbage til dem. Den 4. april endnu en pakke fra Røde Kors, der bl.a. indeholdt sild, flæsk og bouillonterninger. I påskedagene i begyndelsen af april måned får hele falsknerikommandoen fri i tre dage, hvor-

til et festudvalg i blok 18 har arrangeret en kabaret med sange og andre festlige indslag. Få dage efter noterer Sven sig sin vægt på bare 66 kg. Selvom Sven og hans medfanger generelt havde bedre betingelser end størsteparten af de øvrige fanger i lejren, så rakte rationerne i Røde Kors pakkerne også kun lige, for den 1. maj vejer han 64 kg. Forklaringen ligger meget vel i, at en del af pakkernes indhold måtte afstås til SS eller bruges til at organisere andre fornødheder for at klare hverdagen. At der også var tid til rekreation viser hans optegnelser for pinsen den 28.-29. maj, hvor han benytter en del af tiden til at slappe af og tage solbad. En sjælden luksus, der imidlertid flere gange blev afbrudt af luftalarm. I samme periode fortsætter senderne af Røde Kors pakker, men Svens helbred er stadig under pres. Den 1. juni vejer han blot 63 kg. Alligevel forsøger han at holde modet oppe og skriver nu oftere breve hjem til forældrene. I samme periode begynder han nu også at modtage Røde Kors pakker via Portugal, som bl.a. indeholder sardiner og gule ærter.

Tv.: Indbydelse til julefest den 24. december 1944 i blok 19 (Frihedsmuseet, København). Th.: Indbydelse til en af falskmøntnernes mange kabaretter. Her er det Ein Tönendes Kabaret, der blev opført den 10. april 1944 (Frihedsmuseet, København).

Svens dagbog fortsætter på samme måde i månederne fremover med lange og meget præcise optegnelser om indholdet af Røde Kors pakkerne og modtagelsen af breve hjemmefra. Samtidigt indeholder hans dagbøger også en liste over de bøger, som han

øjensynligt fik tid til at læse. Tydeligvis var det de kendte danske klassikere som bl.a. J.P. Jacobsens *Niels Lyhne*, Pontoppidans *Lykke-Per* og Johannes V. Jensens *Kongens Fald*, som hørte til hans foretrukne læsning. Bøger som han enten fik tilsendt hjemmefra eller måske organiserede gennem andre danske fanger, der sad indespærret andre steder i lejren.²⁰

Julen 1944 nærmede sig og til lejligheden havde falskmøntnerne endnu en gang arrangeret en julekabaret med titlen *Der Klopfgeist*. Hele arrangementet fandt sted i blok 19, hvor alle falskmøntnerne blev inviteret. Rollerne fordeltes følgelig blandt fangerne selv, men Sven er dog ikke at finde på rollelisten. Til gengæld var der godt nyt hjemmefra. Få dage før nytår modtager Sven et brev fra hans far der skriver, at han har hørt fra Karen og døtrene i Theresienstadt og at de alle har det godt. Brevet slutter med de største forhåbninger om, at de alle i det nye år vil blive genforenet.²¹ Men med julen og nytåret begyndte spekulationerne nu også for alvor at sprede sig i falskmøntneriet. Alle vidste, at krigen snart var slut, men hvad ville der ske, hvis lejren skulle rømmes? Ville de blive likvideret, fordi de vidste for meget eller sendt videre til andre lejre?

Mauthausen

En tidlig februardag i 1945 afgik en særlig transport af fanger fra Sachsenhausens blok 18 og 19. Med i transporten befandt også Sven sig. Forinden var hele falskmøntnerværkstedet blevet pakket ned og skulle efter planen genopstilles i Mauthausen lidt uden for Linz i Østrig. Major Bernhard Krüger, der var leder af projektet, var pludselig og uden varsel den 23. februar mødt op i de to blokke og havde befalet, at hele produktionen øjeblikkeligt skulle standses og alle maskiner pakkes ned og gøres klar til transport. Herefter blev alt der kunne sættes i forbindelse med falskmøntneriet pakket ned i store kasser og kørt de knap 3 km til jernbanestationen i Oranienburg, hvor en togstamme med 16 vogne stod klar. Om aftenen den 25. februar fik Sven og hans medfanger desuden ordre om at gøre sig klar til afrejse den følgende dag. Kl. 5 om morgenen man-

dag den 26. februar blev samtlige 140 fanger stuvet ind i nogle af de samme godsvogne, hvor kasserne med falskmøntneriet også stod oppakket. Herefter afgik transporten i retning mod Berlin og derfra videre over Prag til Mauthausen, hvor de ankom fredag den 2. marts.²² Sven nåede således ikke at blive hentet af Dansk Røde Kors, der bare tre uger senere hentede de danske og norske fanger i Sachsenhausen.

Ved ankomsten til Mauthausen blev Sven og hans medfanger midlertidigt indkvarteret i lejrens blok 20, der bare få dage forinden havde huset en flok russiske krigsfanger, hvoraf størsteparten var blevet likvideret. Alle maskinerne blev imidlertid stående i togvognene, mens lejrkommandanten Franz Ziereis ledte efter et passende sted at genopstille dem. Siden besluttedes det at pakke alle maskinerne ud, men så kom der pludselig kontraordre. Alt skulle pakkes ned igen og transporteres videre. Fredag den 13. april knap seks uger efter deres ankomst blev Sven og hele kommando Bernhard med falskmøntnerværkstedet sendt videre denne gang til en af Mauthausens udekommandoer Redl Zipf, hvor de ankom søndag den 15. april kl. 6 om morgenen.²³ En forholdsvis lille lejr, hvor fanger siden efteråret 1943 havde arbejdet med at bygge et underjordisk anlæg for raketproduktion, men også til testning af raketter.²⁴ Opholdet her varede imidlertid kort. De amerikanske tropper nærmede sig og endnu en gang skulle hele falskmøntneriet og seddelbeholdningen pakkes ned i kasser igen, hvorefter transporten den 27. april forlod Redl Zipf i retning mod en anden af Mauthausens udekommandoer Ebensee ca. 50 km sydøst for Redl Zipf. Her havde fanger lige siden november 1943 måttet udføre særdeles risikofyldt arbejde med sprængstoffer og eksplosiver til raketproduktion bl.a. til raketbasen i Peenemünde. På grund af overbelægning boede en stor del af fangerne her i nogle underjordiske tunnelanlæg, der flere gange var udsat for eksplosionsulykker.²⁵

Om Sven i Ebensee også har truffet den dansk-jødiske læge Isak Edelman og Svend V. Backhausen Jensen, der ligeledes var ankommet fra Mauthausen, er imidlertid uvist.²⁶ På dette tidspunkt af krigen var

Ebensee blevet et samlingssted for adskillige tusinde fanger fra stort set alle egne af Europa. Dertil kom de temmelig kaotiske forhold, som mange KZ-fanger levede under og som i krigens sidste måneder medførte, at de ofte blev splittet eller ført bort på dødsmarker. Det er derfor næppe sikkert, at Sven har haft kontakt til Svend Backhausen eller Isak Edelman, der i forvejen var temmelig afkræftet og lå syg.

Befrielse og hjemkomst

I begyndelsen af april stod de amerikanske styrker blot få kilometer uden for både Ebensee og Mauthausen. Den 5. maj nåede de endelig Mauthausen og dagen efter også Ebensee. Den 6. maj omkring kl. 10.45 trådte de første amerikanske soldater ind i lejren under kommando af løjtnant Ross R. Courtright. I sin dagbog anfører Sven da også, at amerikanerne nu endelig er kommet.²⁷ Lejren var langt om længe blevet befriet og næsten halvandet års fangenskab var nu omsider ovre for Sven.

Selvom Sven igennem det seneste halvandet år nok havde lidt fysisk overlast og havde tabt sig betydeligt, blev han omstændighederne taget i betragtning erklæret rask nok til at rejse tilbage til Danmark igen, så snart lejlighed bød sig. Røde Kors havde allerede den 22. marts hentet flere danske og norske fanger i både Sachsenhausen og Mauthausen, men har formentlig ikke på daværende tidspunkt vidst, at der også befandt sig danskere i de mindre lejre. De amerikanske styrker organiserede imidlertid hjemtransport til både Sven og hans norske medfange Moritz Nachtstern. Den 22. maj bliver de begge sammen med en større gruppe af fanger kørt til Linz, hvor de opholder sig i fire dage. Her er der engageret et amerikansk militærfly, der flyver dem til Merville i Nordfrankrig, hvorefter de med tog kører videre over Lille til Bruxelles, hvor de ankommer den 27. maj. Det danske gesandtskab i Bruxelles har i mellemtiden arrangeret en fællesrejse for flere danske flygtninge, der den 30. maj skal flyve tilbage til København. I den forbindelse bliver Sven udpeget som rejseleder for en gruppe bestående af i alt 12 danskere inklusive Sven selv. Om eftermiddagen den

Fotografi af værksteder og barakker foran de underjordiske tunnelanlæg i Ebensee taget i maj 1945 (foto efter Caër 2003).

30. maj er Sven atter tilbage i København, hvor han langt om længe kan genforenes med hustruen Karen og døtrene Kate og Lillian, der alle slap uskadte fra Theresienstadt.²⁸ Mindre godt gik det derimod for Isak Edelmann i Ebensee, der først kunne vende hjem til Danmark den 2. november 1945 efter lang tids sygdom og ophold på et amerikansk lazaret i hhv. Østrig og Tyskland.²⁹

Efterskrift

Efter krigen overtog Sven sin fars vekselererfirma og levede en forholdsvis tilbagetrukket tilværelse sammen med sin nærmeste familie. Sven udtalte sig siden kun ganske få gange til pressen om sine oplevelser og da oftest anonymt i modsætning til hans norske kollega Moritz Nachtstern, der i 1949 udgav sine erindringer genfortalt af hustruen Ragnar Arntzen.³⁰

Selvom falskmøntneriet i Sachsenhausen hører til en af efterkrigstidens mest populære, men også særdeles sagnomspundne fortællinger, som tilmed er blevet filmatiseret i *Die Fälscher* fra 2007, er historien om Sven Hoffgaard og hans skæbne alligevel forblevet en af de relativt få ukendte dansk-jødiske KZ-beretninger fra krigsårene. Selvom en større gruppe af især danske modstandsfolk sad indespær-

ret i Sachsenhausen, så var Sven den eneste danske KZ-fange, der deltog i naziregimets mest ambitiøse falskneriprojekt.

Det er derfor forfatterens håb, at fremtidige arkivgennemgange i både Danmark og Tyskland vil bringe flere glemte såvel som hidtil ukendte personlige skildringer frem i dagens lys, der vedrører de danskere og de danske jøder, der blev holdt fanget i de tyske koncentrations- og udryddelseslejre. Skildringer der kan bidrage til vores generelle forståelse og formidling af ikke bare besættelsestidshistorien herhjemme, men også af livet og forholdene i KZ-lejrene i almindelighed.

NOTER

En særlig tak skal rettes til museumsinspektør Esben Kjeldbæk ved Frihedsmuseet i København og dr. Astrid Ley, Gedenkstätte Sachsenhausen, der har svaret på mine mange henvendelser og beredvilligt stillet arkivmateriale til rådighed for nærværende fremstilling.

¹ Fracapane 2006, s. 62-69.

² Ifølge indregistreringspapirerne i Sachsenhausen står anført adressen Gersonsvej 73 samt navn og adresse på Svens forældre, der er opgivet til Strandvejen 203 ligeledes i Hellerup (Frihedsmuseet, personarkiv for Sven Hoffgaard).

³ Brev af 14. august 1944 fra det danske gesandtskab i Stockholm til Karens far, Ernst Meyer, der på det tidspunkt opholdt sig i Göteborg. Tidligere på året, den 13. juni 1944, havde Ernst rettet henvendelse til gesandtskabet i Stockholm for at få klarhed over hvor Sven, Karen, Kate og Lillian befandt sig. I svarbrevet oplyses det, at Karen og de to døtre boede på nævnte adresse i Theresienstadt, mens Sven derimod blev holdt fanget i Sachsenhausen (Frihedsmuseet, personarkiv for Sven Hoffgaard).

⁴ Barfod 1995, s. 398; Nielsen 1978.

⁵ Foruden Sven Hoffgaard deporteredes også den dansk-jødiske læge Isak Edelmann og Svend Valentinius Backhausen Jensen fra Sachsenhausen til Mauthausen i begyndelsen af 1945 (Barfod 1995, s. 76; Vilhjálmsson 2005, s. 283f). Af øvrige danskere kom Thora Jespersen fra Ravensbrück og Jørgen S. Jensen, der var blevet arresteret i Paris, til Mauthausen i marts 1945 (Barfod 1995, s. 62f og s. 278).

⁶ I Frihedsmuseets personarkiv opbevares en mappe fra Sachsenhausen med Svens navn og fangenummer samt flere originale dokumenter vedrørende hans ophold i lejren herunder også hans kortfattede Lebenslauf og hans dagbøger. Sven skrev sammenlagt to dagbøger under hele sit KZ-ophold i hhv. Sachsenhausen og Mauthausen. Den sidste dagbogs-

optegnelse er dateret den 27. april 1945, hvor han sad i Ebensee, en udekommendo til Mauthausen (Frihedsmuseet, personarkiv for Sven Hoffgaard). Dagbogsoptegnelserne indeholder dog mest oplysninger om modtagelsen af Røde Kors pakker og deres indhold samt korrespondance med forældrene i København.

⁷ I oktober 1942 var Sachsenhausen så godt som 'renset' for jøder, idet 454 jødiske fanger den 25. oktober blev sendt til Auschwitz. Det skønnes, at der herefter var blot 44 jøder tilbage ud af samlet 15.902 fanger. I juni 1944 var antallet af jødiske fanger steget til ca. 2000 pga. de mange deportationer fra lejrene i øst (Morsch et al. 2004, s. 198 og s. 202).

⁸ Moritz Nachtstern, der var uddannet stereotypør, ankom til Sachsenhausen i marts 1943 og fik fangernr. 61.127. Millioner af falske Penge blev trykt i tyske Fangeleje, Hjemmet nr. 3, 1946, s. 3f; Nachtstern 1949; Ottosen 1990, s. 167-175 og s. 373.

⁹ Holst 1958, s. 50f.

¹⁰ Morsch et al. 2004, s. 207f.

¹¹ I det foreliggende materiale eksisterer ingen oplysninger der dokumenterer, hvorfor Sven blev sendt til Sachsenhausen.

¹² Morsch et al. 2004, s. 208-211. Forfalskninger af dollarsedler nåede aldrig at blive gennemført.

¹³ Holst 1958, s. 50f.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Morsch et al. 2004, s. 209 og s. 218.

¹⁶ I begyndelsen af 1940 blev lejrens krematorium bygget. Hidtil benyttedes et lokalt kirkegårds-krematorium. Eksekutionsgraven opførtes i august 1941 særligt med henblik på de mange sovjetiske krigsfanger, der tilgik lejren og endelig i 1943 stod lejrens gaskammer færdigt (Morsch 2005, s. 29ff).

¹⁷ Svens dagbog december 1943.

¹⁸ Svens dagbog for perioden 30.01.1944 til 02.03.1944 (Frihedsmuseet, personarkiv for Sven Hoffgaard).

¹⁹ Frihedsmuseet, personarkiv for Sven Hoffgaard. Retursvaret er endvidere gengivet hos Barfod 1995, s. 63.

²⁰ En foreløbig optælling viser, at der i perioden mellem november 1943 til april 1945 sad op til 272 danske fanger i Sachsenhausen, hvoraf Sven Hoffgaard og Isak Edelmann synes at være de eneste dansk-jødiske fanger (forfatterens foreløbige gennemgang af arkivet ved Gedenkstätte Sachsenhausen og Frihedsmuseet i København januar-marts 2008).

²¹ Brev til Sven af 18. december 1944 med påstemplet Postzensurstelle Sachsenhausen (Frihedsmuseet, personarkiv for Sven Hoffgaard).

²² Ottosen 1990, s. 173f; Svens dagbog for perioden 26.02.1945 til 02.03.1945 (Frihedsmuseet, personarkiv for Sven Hoffgaard).

²³ Ottosen 1990, s. 174; Svens dagbog for 13.-15. april 1945 (Frihedsmuseet, personarkiv for Sven Hoffgaard).

²⁴ Benz 2006, s. 418; Caër 2003, s. 124ff.

²⁵ Benz 2006, s. 354f; Caër 2003, s. 136ff.

²⁶ Vilhjálmsón 2005, s. 283f. Edelmann ankom tilsyneladende til Mauthausen med en transport fra Sachsenhausen allerede den 16. februar, hvor også Svend Valentinius Backhausen Jensen befandt sig (Barfod 1995, s. 76). Hvorfor de blev ført til Mauthausen er i det foreliggende ikke dokumenteret.

²⁷ Benz 2006, s. 357f; Svens dagbog for maj 1945 (Frihedsmuseet, personarkiv for Sven Hoffgaard).

²⁸ Holst 1958, s. 52; Ottosen 1990, s. 175; Genpart af det danske gesandtskabs skrivelse til Udenrigsministeriet i København dateret den 29. maj 1945 samt Svens dagbog for perioden 27.04.1945 til 30.05.1945 (Frihedsmuseet, personarkiv for Sven Hoffgaard).

²⁹ Vilhjálmsón 2005, s. 284.

³⁰ Nachtsterns erindringer er netop oversat til dansk med titlen *Falskmøntner i Sachsenhausen*.

LITTERATUR

Barfod, Jørgen H. : *Helvede har mange navne*. København. 1995.

Benz, Wolfgang et al. : *Der Ort des Terrors*. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Band 4. Flossenbürg-Mauthausen-Ravensbrück. München. 2006.

Caër, Paul Le : *Mauthausen*. Bayeux. 2003.

Fracapane, Silvia Goldbaum Tarabini : *Danskfødte ofre for Holocaust*. I *RAMBAM*. Tidsskrift for jødisk kultur og forskning, nr. 15. København. 2006.

Holst, Olav : *Falskmøntner hos Hitler*. I *Bankstanden*. København. 1958.

Jørgensen, Rasmus : *Deporteret*. Beretningen om de danske KZ-fanger. København. 2005.

Morsch, Günter et al. : *Jüdische Häftlinge im Konzentrationslager Sachsenhausen 1936 bis 1945*. Oranienburg. 2004.

Morsch, Günter : *Mord und Massenmord im Konzentrationslager Sachsenhausen 1936-1945*. Berlin. 2005.

Nachtstern, Moritz & Ragnar Arntzen : *Falskmynter i blokk 19*. Oslo. 1949.

Nielsen, Poul Verner : *Jeg var kz-fange*. En overlevende fra Sachsenhausen fortæller. København. 1978.

Ottosen, Kristian : *Liv og Død*. Historien om Sachsenhausengangene. Oslo. 1990.

Vilhjálmsón, Vilhjálmur Örn : *Medaljens bagside*. Jødiske flygtningeskæbner i Danmark 1933-1945. København. 2005.

DEBAT

ANMELDELSER

OMTALER

NYT UDEFRA

BØGER MODTAGET AF REDAKTIONEN

ENGLISH SUMMARIES

NYE BIDRAGYDERE

INFORMATION

Om venneforeninger og museers samarbejde med selskaber og foreninger

Af Jørgen Steen Jensen

Det faldt mig forleden dag ind, at det måske kunne interessere ledelse og bestyrelse for Dansk Jødisk Museum at høre om nogle gode eksempler på samarbejde mellem museerne og deres venneforeninger og mellem museerne og de foreninger og selskaber, der virker for beslægtede formål.

Mine erfaringer bygger først og fremmest på et livs erfaring inden for Nationalmuseet og dets enheder, men jeg har også haft næsen indenfor andre steder, og erfaringen er temmelig éntydig: En venneforening er en god ting. Man har en gruppe mennesker, som har interesser fælles med museet, og som kan støtte og opmuntre én. Bestyrelsen for venneselskabet kan høre til ens nærmeste rådgivere, og det vil sige, de kan også kritisere én, hvis man er på vej ud ad gale veje. Jeg husker en gang, hvor jeg på årsmødet for vor samlings venneselskab havde løftet sløret for nogle lidt ukonventionelle fremtidsplaner, og straks kunne jeg mærke bekymringen. Over et glas vin ved den påfølgende reception røbede vennerne deres begrundede bekymring, og både jeg og senere museets ledelse var lykkelige over, at vennernes gode råd blev fulgt.

Hvad gør man, når en nogle og halvfemsårig enke efter en maskinarbejder beder én finde hendes sparekassebøger frem og det viser sig, at der alene på den ene af dem er et indestående på et meget stort sekscifret beløb, som jeg skulle tage til mig? Det skete for mig for en halv snes år siden, og det var absolut indlysende, at det ikke ville være passende personligt at tage imod den tilbudte gave. Efter nogen parla-

menteren endte der noget i retning af ¾ mio. kroner på kontoen hos det venneselskab, som støtter den samling, som jeg dengang var ansvarlig for.

I en længere årrække var jeg sekretær for et af de videnskabelige selskaber, som formelt har et særdeles selvstændigt liv (og i øvrigt næsten er på alder med Nationalmuseet), men reelt på mange punkter qva sin selvstændighed til tider har kunnet gå ind, hvor museet af den ene eller den anden grund har måttet være tilbageholdende. Det har hørt til mit faglige livs meget gode oplevelser at arbejde sammen med de forretningsmænd og praktiske folk, der udgør en del af selskabets styre. Den inspiration, der udgik fra dem, når de efter et foredrag krydsforhørte mig om baggrunden for mine resultater, har jeg været taknemmelig for.

Ved Nationalmuseets receptioner har jeg truffet bestyrelsesmedlemmer fra nogle af de andre venneselskaber, og jeg har ofte måttet spørge mig selv, hvordan vi skulle have klaret os uden disse selskaber? De mennesker, der sidder i sådanne bestyrelser, har ofte mulighed for selv at rejse midler, eller i kraft af deres netværk kan de influere på andres handlinger. Det er klart, der er ofte tale om langsigtet planlægning, f.eks. ved testamenter og lignende, men det behøver ikke at dreje sig om småpenge.

Måske vil man indvende, at mine eksempler stammer fra et statsligt museum og dets, om jeg så må sige, kredes af 'satelitter'. Men jeg er netop her i efteråret gået af fra bestyrelsen i et betydeligt, privat mu-

seum, som jeg havde fornøjelsen at følge i nogle år. Pågældende museum har valgt at lægge en væsentlig del af publiceringsvirksomheden (årsskriftet) over i sit vennekreds regi. Det fungerer tilsyneladende fint, og museet ser ud til at kunne tiltrække midler, i sammenligning med hvilke min anekdote ovenfor handler om de rene pebernødder.

For den der, blot på afstand, følger Dansk Jødisk Museum, synes ikke helt ubetydelige økonomiske problemer at have ramt museet. Det er min opfattelse, at museet sandsynligvis ville kunne have fordel ved at følge en mere langsigtet strategi, som indbefatter samarbejde med en interesseforening, der består af kvalificerede mennesker med en selvstændig mening om dansk jødisk historie.

Det kunne for eksempel være Selskabet for Dansk Jødisk Historie, hvis medlemstal for tiden ligger på 350 personer. Her findes mennesker, der i kraft af uddannelse, forskning eller forfatterskab kan have en mening, der ikke nødvendigvis falder sammen med ledelse og bestyrelse for Dansk Jødisk Museum. Men i et samfund som det danske hører det jo netop med, at markante synspunkter fører til at meningerne brydes, og til gengæld vil resultatet oftest være en frugtbar udvikling. For mig at se skulle museets ledelse ikke have grund til at være bange for et kvalificeret modspil – det kunne jo langs ad vejen udvikle sig til et medspil!

Også et vennekreds for Dansk Jødisk Museum turde være en positiv overvejelse værd.

*Plantegning af Dansk Jødisk Museum
i København. Arkitekt Daniel Libeskind.*

Kommentar til Anders Otte Stensagers artikel om Sven Hoffgaard

Af Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane

Anders Otte Stensager har i herværende nummer af RAMBAM en artikel om Sven Hoffgaard – en artikel, der desværre er præget af flere misforståelser.

Det er forkert, når forfatteren antager at Hoffgaard blev deporteret til Sachsenhausen, fordi han var vekselerer. Og Sven Hoffgaard blev heller ikke som Stensager angiver adskilt fra sin familie i Horserødlejren og først genforenet med dem i foråret 1945. I Horserødlejren sov mænd og kvinder godt nok adskilte, men de kunne tilbringe dagtimerne sammen. Desuden blev hele familien Hoffgaard, dvs. Sven, hans kone og to døtre deporteret med en og samme transport den 23. november 1943. Det var den fjerde og sidste såkaldte jødetransport fra Danmark. I modsætning til de tre første transporter gik denne transport ikke direkte til Theresienstadt, men førte ti kvinder og børn til kz-lejren Ravensbrück og seks mænd til Sachsenhausen – disse 16 personer var alle arresteret i forbindelse med ”jødeaktionen”, fordi nazisterne anså dem for at være jøder. Den samme transport medbragte en gruppe ikke-jødiske fanger, der kom på toget fra Vestre Fængsel – for disse gjaldt ligeledes at mændene blev ført til Sachsenhausen og kvinderne til Ravensbrück.

Stensager har altså ikke opdaget, at Hoffgaard blev deporteret sammen med andre jøder, der ligesom han havde siddet i Horserød indtil 23. november 1943. Så når han påstår at ”Sven oprindeligt skulle have været med samme transport, [som sin kone og to døtre] men blev uden nærmere begrundelse sendt til Sachsenhausen nord for Berlin, hvor han intetanende var udset til at udføre et ganske særligt arbejde.” Så er det altså en unødigt dramatisering af virkeligheden – for han var jo med den samme

transport, og ankom altså sammen med fem andre jødiske mænd fra Danmark til Sachsenhausen.

At han så i Sachsenhausen blev udvalgt til falskmøntnerkommandoen Operation Bernhard er en anden sag. Hvis forfatteren havde læst det vidnesbyrd af Moritz Nachtstern, som han henviser til, så ville han have fået et spændende bud på hvorfor Hoffgaard egentlig blev udtaget til kommandoen. Men mere om det senere.

Det er også forkert, når Stensager antager at fru Hoffgaard og døtrene kom direkte til Theresienstadt, for som før nævnt blev kvinder og børn med transporten 23. november 1943 ført til Ravensbrück – og fru Hoffgaard og døtrene kom først derfra og videre til Theresienstadt i midten af januar 1944.

Der findes faktisk et vidnesbyrd, der omtaler transporten fra Horserødlejren 23. november 1943 – nemlig bogen ”Theresienstadt – det iscenesatte bedrag”, hvor Corrie og Sven Meyer, der blev deporteret til hhv. Ravensbrück og Sachsenhausen, hver især beskriver hvordan det foregik og hvad der siden overgik dem. Sven Meyer, der var Hoffgaards fætter, fortæller blandt andet at jødestjernen i Sachsenhausen var gul og rød (og ikke gul som Stensager nævner) – dvs. den bestod af en gul og en rød trekant syet oven på hinanden.

Operation Bernhard

Stensager skriver et sted ”Dette [at der til Operation Bernhard var brug for både ”fanger med typografiske evner, men også folk fra den internationale finansverden”] har angiveligt været den primære årsag til, at Sven med sin vekselerererfaring blev sendt til

Sachsenhausen og ikke til Theresienstadt.” Dertil føjes noten: ”I det foreliggende materiale eksisterer ingen oplysninger der dokumenterer, hvorfor Sven blev sendt til Sachsenhausen.” Og der er netop intet belæg for, at det var på grund af sin stilling som vekselerer at Hoffgaard kom til Sachsenhausen – dels var der, som jeg skrev tidligere, også andre jødiske fanger med samme transport – og dels var der ifølge Anton Burger¹, der selv var del af Operation Bernhard blot to fanger med bankerfaring (hvoraf Hoffgaard var den ene) og fire funktionærer, men ingen fanger, der ser ud til at have haft erfaring fra ”den internationale finansverden”. Derimod var der fx 28 bogtrykkere, 22 arbejdsløse, 9 malere, 6 typografer, 5 gravører og så videre. De 142 fanger i Operation Bernhard havde meget forskellige baggrunde – og umiddelbart kunne grunden til Hoffgaards udvælgelse til gruppen lige så godt være den, som hans kammerat Moritz Nachtstern foreslår i sin bog. Nemlig at Hoffgaard på grund af sit danske statsborgerskab blev udvalgt af en Oberscharführer, fordi han som skandinav nok ville modtage Røde Kors-pakker. Da Hoffgaard modtog sin første pakke i marts 1944, var den førnævnte Oberscharführer allerede fjernet fra Operation Bernhard, så i fald Nachtstern havde ret i sin teori, blev det ikke noget givtigt udbytte for Oberscharführeren.

Stensager kommer også ind på, at der i februar 1944 kom en forespørgsel fra Gestapo i Potsdam om, at Hoffgaard anmodes videreført til Theresienstadt. Stensager nævner, at årsagen til denne forespørgsel ikke anføres og kommer derefter ikke ind på, hvorfor den egentlig blev fremsat. Havde han undersøgt Hoffgaards ”sag” nærmere, ville han imidlertid have fundet ud af, at man fra Udenrigsministeriet i København gjorde en hel del for at få de til Sachsenhausen og Ravensbrück deporterede jødiske fanger fra Danmark sendt videre til Theresienstadt, sådan at jøderne fra Danmark kunne være samlet der. Og på nær to blev da også alle 16 som havde været med transporten fra Danmark den 23. november 1943 i løbet af januar og april 1944 overført til Theresienstadt.

Det er interessant, at Stensager har kigget i Hoffgaards dagbog, der findes på Frihedsmuseet, for dagbøger er et vigtigt kildemateriale – men enkelte steder i teksten er det ganske uklart om der er tale om referat fra dagbøgerne eller det drejer sig om forfatterens dramatiserende overvejelser, f.eks. i ”Men med julen og nytåret begyndte spekulationerne nu også for alvor at sprede sig i falskmøntneriet. Alle vidste, at krigen snart var slut, men hvad ville der ske, hvis lejren skulle rømmes? Ville de blive likvideret, fordi de vidste for meget eller sendt videre til andre lejre?”.

Artiklen slutter på mærkværdig vis ved at Stensager nævner, at Hoffgaard efter krigen levede et tilbagetrukket liv og kun få gange udtalte sig til pressen om sine oplevelser ”og da oftest anonymt i modsætning til hans norske kollega Moritz Nachtstern, der i 1949 udgav sine erindringer genfortalt af hustruen Ragnar Arntzen” (Nachtstern var ikke gift med Ragnar Arntzen, der i øvrigt var en mand. Han genfortalte sine oplevelser til sin hustru, og journalisten Ragnar Arntzen redigerede dem derefter). Det er muligvis undertegnede, som er nærtagende, men er der noget galt i at Nachtstern udgav sine erindringer – og at Hoffgaard øjensynligt ikke ønskede at tale så meget om, hvad der overgik ham i årene 1943-45? Der er mange måder at leve med en smertefuld fortid på.

Endvidere er det lidt mærkværdigt, når Stensager hævder, at Hoffgaards skæbne er ”en af de relativt få ukendte dansk-jødiske KZ-beretninger fra krigsårene” – dels har, som Stensager selv nævner det, Hoffgaard selv givet interview, dels er han nævnt flere gange i Nachtsterns bog (som for nylig også er udkommet på dansk), hans skæbne er også omtalt i Jørgen Barfods *Helvede har mange navne* (som Stensager også selv henviser til), hans historie er ligeledes nævnt i selve udstillingen på Frihedsmuseet, derudover nævnes han som før nævnt i Anton Burgers bog og endvidere i Lawrence Malkin: *Krueger's Men*. Little, Brown & Company, 2006 og undertegnede har for et år siden, i anledningen af at Stefan Ruzowitzkys film *Forfalskerne* havde dansk

premiere skrevet en kort artikel om Sven Hoffgaard i Goldberg (Goldberg, oktober 2007, s. 24).

På det rent formelle niveau har Stensagers artikel også nogle problemer, dels er det frygteligt irriterende, at han konsekvent kalder dem han skriver om ved fornavn – Sven – i dette tilfælde. Men langt værre er, at han i citater fjerner ord uden at markere det i teksten. Det er ikke markante ændringer han

på denne måde laver i citaterne, men det er dog stadig problematisk. Og der er således udeladt ord i alle de tre citater Stensager gengiver fra artiklen *Falskmøntner hos Hitler* fra Bankstanden.

NOTE

1 Anton Burger: *Des Teufels Werkstatt*. Elisabeth Sandmann Verlag, München 2007

Om at leve i miraklernes tid

Sofie Bak *Indtil de vender hjem – Københavns
Socialtjeneste og de danske jøder 1943-45.*

Og Isi Foighels *Miraklet i Danmark*

Af Vibeke Boolsen

I jubilæumsåret for den danske jødeaktion er der meget at mindes – og meget at undersøge endnu. Der er endnu meget materiale, der venter på at blive gennemgået og mange spørgsmål, der først kan forsøges besvaret nu. Senere generationer, der ikke har været igennem den danske jødeaktion selv, vil rejse andre spørgsmål end de, der selv har været berørt, og på den anden side er der grund til at forsøge at sætte denne jødeaktion ind de sammenhænge, hvori den hører hjemme, nemlig i det 20. århundredes historie og herigennem at afdække de særlige træk, der kendetegner denne jødeaktion som en jødeaktion i Det Tredje Rige, der varede i 12 år, på trods af at det var proklameret til at vare meget længere, og igen en meget voldsom og blodig verdenskrig.

Et af de særlige træk, der kendetegnede Danmark, var dels det udbredte administrative selvstyre, der kendetegnede besættelsestiden, hvor Danmark var en del af Det Tredje Rige, og dels at denne administration holdt så meget fast i Grundloven, som det var muligt at gøre det på de forhåndenværende betingelser. En konsekvens heraf var, at det ikke var foreneligt med Grundloven at indføre principper fra de nazistiske Nürnberg-love i Danmark, idet der her i landet ikke kunne skelnes administrativt mellem ”forskellige slags danske borgere” på denne basis. I Danmark opholder der sig lovligt danskere – resten af verden har udlændinge. Andre inddelinger er simpelthen ikke nogle, som hverken Danmarks Statistik eller dens forgængere opererede med. Følgelig var der ikke nogen anledning til at beskytte ”det danske blod og den danske ære” med diverse love, der skel-

nede mellem forskellige slags danskere. Ved lovligt at opholde sig i Danmark – med eller uden indfødsret – fulgte rettigheder og pligter på den ene side, men også en forventning om en vis beskyttelse på den anden. Og den administrative autonomi gjorde, at der åbnede sig muligheder fra administrationens side, som ikke udelukkende var et samarbejde bestående af imødekommelse af krav fra besættelsesmagtens side.

I midten af august 1943 var krigslykken vendt så meget for Det Tredje Rige, at der kom uroligheder, også i selve det Tyskland, der var gået ind i krigen i september 1939. Der kom en ny indenrigsminister – Göring blev skiftet ud med Himmler, der samtidig beholdt sin position som Rigsfører-SS, og i den forbindelse udtalte at ”i indeværende år skal samtlige besatte lande være jødefri”. Danmark var det eneste af de besatte lande, hvor der endnu ikke havde været nogen jødeaktion, selvom det var blevet forsøgt at fremskynde en. Men den lokale nazistiske tyske administration anbefalede hele tiden at udskyde den til efter at krigen var vundet. Danmark havde sin plads i Riget; det var en blanding af vestfront-land, og havde derfor en fast plads som stopklods i et forsvar mod en invasion fra allieret side, og en forsyningszone til Tyskland, samt det sted, hvor nye soldater kunne uddannes i fred og ro, og tjene som rekreationssted for soldater, der havde været ved fronten. Både militært og civilt var Danmark derfor et fjernt hjørne af Riget, som måske ville blive krigsskueplads og måske ikke, men hvor der i hvert fald skulle være en udpræget ro og orden.

Så brød forhandlingspolitikken sammen oven på en stigende uro, med strejker og sabotage; der blev erklæret militær undtagelsestilstand – og det var mens den var i funktion at der blev gennemført en jødeaktion i Danmark. Den skulle have været udelukkende natten mellem den 1. og 2. oktober 1943 – men sådan gik det ikke helt; de sidste deporterede kom først af sted den 23. november 1943.

Der var ingen regering – den havde indgivet sin afskedsbegæring den 29. august – men der blev stadig regeret, nu af landets departementschefer. Og det var i visse sammenhænge effektivt, hvad følgende rapport fra Rigspolitichefen viser:

*2. Oktober 1943, kl. 9.45,
Statsadvokaten for særlige Anliggender.*

*Efter Ordre fra Justitsministeriet meddeles:
Da man har bragt i Erfaring, at der i en Række Tilfælde er foretaget eller forsøgt foretaget Anholdelse af Jøder, skal man anmode Dem om, naar De kommer til Kundskab om saadanne Tilfælde, at foranledige, at den paagældende Lejlighed gennem Husvårten eller paa anden Maade sikres mod Tyveri.*

Rigspolitichefen: I Tilslutning til Fjernskrivermeddelelse fra Statsadvokaten for særlige Anliggender af Dags Dato vedrørende Sikring af anholdte Jøders Lejlighed, bedes der i Henhold til Aftale med Socialministeriet eventuelt rettet Henvendelse til den stedlige Kommunalbestyrelse om nærmere Ordning. (Rambam 9/2000).

Der var to særlige træk ved arrestationerne i forbindelse med den danske jødeaktion: ordren var at man ikke måtte skaffe sig adgang til boligerne med vold, og at der ikke måtte foregå plyndringer i tilslutning til arrestationerne. Ordrene blev i det store og hele fulgt. Og dette gav så et spillerum til at sikre ejendom for dem, der forlod deres boliger i forbindelse med jødefølgelserne.

Både Sofie Baks artikel om socialtjenesten i Københavns Kommune og Isi Foighels bog om den danske

jødeaktion omtaler den paragraf i sociallovgivningen, der blev brugt som hjemmel til denne indsats, nemlig §281 i den daværende Lov om Social Forsorg, der viste sig at være en ganske udmærket gummiparagraf, der dog ikke kunne strækkes længere end at der kom et tillæg til den, nemlig §281 A, der dog først trådte i kraft som lov-anordning (departementschefstyret måtte ikke udstede love, da det var en opgave for Rigsdagen, der dog ikke fungerede efter 29. august 1943) den 25. oktober 1943. §281A er oven i købet aftrykt i uddrag i Foighels bog. Det var denne paragraf, der omhandlede krigsramtes forhold, altså særlige foranstaltninger, der udelukkende var nødvendige at foretage, fordi Danmark var i krig.

I de store kommuner i Hovedstadsområdet – København, Frederiksberg og Gentofte – var der oprettet Socialtjenester, og Sofie Baks artikel drejer sig om den indsats, som Socialtjenesten i Københavns Kommune gjorde for at bevare jødisk ejendom og ejendele. Slutresultatet var at der blev bevaret 97 lejligheder og opmagasineret 350 bohaver. Der blev anmeldt 1970 sager i alt til Socialtjenesten, og hver var en sag, der var blevet oprettet. En af de lejligheder, der var blevet bevaret med intakt indbo var Isi Foighels families – men sådan gik det altså ikke altid, heller ikke i Københavns Kommune.

Socialtjenesten kunne ikke ”bare” gå ”ud i byen” og opsoge de lejligheder, der var blevet forladt i forbindelse med jødeaktionen (heller ikke af hjælpere, der efterfølgende enten gik under jorden eller flygtede til Sverige), idet der jo ikke var et dansk officielt register over jødiske danskere. Ikke desto mindre har Sofie Bak fundet frem til at Rigsregistraturen havde oprettet et kartotek over bortrejste jødiske personer (p. 19), hvad der gav ”overblik over målgruppen” (ibid.). Socialtjenesten blev konfronteret med en lang række problemer, der skulle administrativt løses, hvadenten det drejede sig om at vurdere aftaler om videreførelse af forretninger eller at der skulle pudses vinduer og fjernes mad, der ikke kunne holde sig. Til sådanne opgaver var Lottekorpsets indsats både

stor og uvurderlig for Socialtjenestens ansatte, idet det påhvilede to ansatte at tage sig af den samlede sagsbehandling.

Materialet i Socialtjenestens arkiv viser også at der ikke er grund til at sige, som Leni Yahil, at de danske jøder udelukkende lod sig passivt føre enten i deportation eller til flugt til Sverige. Det skete at boliger var forladt i huj og hast, men der var også tilfælde, hvor der var truffet aftaler om, hvad der skulle ske med forladt bohøve – af og til med flere end en person. Men hvorvidt en bolig blev bevaret – som i Isi Foighels tilfælde – eller ej, beroede på et administrativt skøn. Dersom det blev skønnet at en bolig kunne bevares, blev de udgifter, der var forbundet med den og indboet, betalt. Socialtjenesten opbevarede også f.eks. bankbøger og kontanter for de bortrejste. Hvis indboet i forvejen var forsikret, blev præmierne også fortsat betalt – derimod var der ikke hjemmel til at ”stille nogen bedre” ved at deres ejendele kom under social forsorg til at forsikre ikke-forsikret indbo.

Var det nu mange eller få tilfælde, det drejer sig om? Det er ikke til at sige ud fra materialet – og det gøres ikke klart fra artiklen, idet de nævnte 1970 boliger, der blev sager, ikke alle var fra husstande, der var på flugt for jødeforfølgelserne fordi de var ”i målgruppen” her. Til gengæld, som det også siges i artiklen, var det noget helt enestående i Holocaust-historien at der blev hjulpet på den måde, som det skete i Danmark. Artiklen forsøger at sammenligne med forholdene i Holland, men det er ikke et helt godt sammenligningsgrundlag. I Holland var der direkte tysk nazistisk styre – og ganske vist samarbejdede de hollandske tjenestemænd med dette styre, men det skete efter direkte ordre fra deres tyske nazistiske foresatte så længe besættelsen varede der. I Danmark, derimod, var det øverste lag i det administrative hierarki ikke tyske – eller lokale – nazister, men fortsat danske tjenestemænd, der ikke havde erhvervet sig deres position i det bureaukratiske hierarki ved at være medlemmer af dette parti. Denne autonomi gav et vist spillerum – og det blev udnyttet til at be-

skytte jødisk ejendom. Så ikke alene var situationen i Danmark speciel – de specielle muligheder, som den gav rum for, blev sandelig også brugt.

Når Socialtjenesten kom ind i billedet, blev der ikke foretaget en tvangsafhøring om forholdene – det er jo ikke til at gennemføre med folk, der ikke er til stede, selvom det da skete at Socialtjenesten traf beboerne og selv kunne forhandle direkte med dem. Men selve det at Socialtjenesten kom på banen var nok til at gøre folk mistænksomme. Hvad Sofie Bak ikke hæfter sig ved, idet det ikke er nævnt, er at selve det at modtage nogen som helst form for hjælp eller håndsrækning fra nogen som helst social myndighed, var en baggrund for at gøre folk det, der hed ”æresløse”, hvad man blev dengang, dersom man ikke var i stand til at klare sig selv. At blive æresløs medførte bl.a. at man mistede valgret og valgbarhed. Derudover kunne det være at de, der havde opholds- men ikke arbejdstilladelse blev afsløret i at have overtrådt vilkårene for opholdstilladelse ved at arbejde. Ikke alene var det en æressag at klare sig selv og være selvforsørgende – men man var også tvunget til det af lovgivningen. Det kan være det, der omtales i artiklen som ”en af myterne om de danske jøders redning – Forestillingen om at jødernes levevilkår, boligforhold og materielle status forblev uberørt af flugt og eksil, takket være deres medborgeres indsats og omsorg for deres hjem og ejendele” viser sig at måtte modificeres. At det skete som det gjorde, var med til at der blev bevaret så meget som der blev – i et privat-offentligt samarbejde.

Artiklen giver et udmærket overblik over den indsats, som Socialtjenesten i Københavns Kommune gjorde og som senere gav Isi Foighel en så stor grund til taknemmelighed. Men visse af dens diskussioner med tilhørende konklusioner er der ikke belæg for. Tallet på de 1970 sager bruges til at sige, at (p. 19) ”det er værd at notere sig at anmeldelserne dækker over hele familier, og dermed over et sted mellem 4.000 og 8.000 personer. Det samlede antal personer, som var potentielt omfattet af Socialtjenestens arbejde, udgjorde på landsplan 8387 personer.

Langt den overvejende del var bosat i København og Socialtjenesten kom dermed i berøring med hovedparten.”

Her er der blandet forskellige tal sammen – de 8.387 personer er antallet af registrerede jødiske flygtninge under Den danske Flygtningeadministration i Sverige. De ”mellem 4.000 og 8.000 personer”, der ligeledes nævnes giver et gennemsnit på 6.000 personer – og det er det antal personer, der siges i de nazistiske indberetninger til Berlin at være antallet af jødiske beboere i Danmark. Endelig er også nævnt i artiklen de tal, som blev telegraferet ned til Berlin den 18. september 1943, opgjort på familier – i alt 3028, hvoraf det nævnes at ”hovedparten er bosat i det storkøbenhavnske område”. Men dette område er altså større end Københavns Kommune – hvad klart kan ses af tallene fra Centralkontoret for særlige Anliggender, der fortsatte arbejdet med at arbejde med de krigsramtes forhold efter befrielsen. Her opgives det samlede antal sager, opgjort på personer, at være 4.200 jødiske ud af Centralkontorets i alt 18.000. Dersom det drejer sig om hvor mange, der kom i forbindelse med flest af dem, der var krigsramte i forbindelse med jødeforfølgelserne i Danmark under besættelsen, er Centralkontoret ganske afgjort den instans, der kom i forbindelse med de fleste. Og det er også herigennem det er muligt at få nogen indsigt i ikke alene hvad Socialtjenesten i København gjorde for de danske jøder, men også f. eks. socialtjenesterne i Gentofte og Frederiksberg kommuner.

Men det gennemgås også i artiklen at Socialtjenesten i Københavns Kommune blev pålagt opgaver på landsplan, såsom at opbevare de nøgler, som Gestapo sikrede sig i forbindelse med arrestationerne eller forsøg på samme, og at den mellem november 1943 og juni 1944 overtog afsendelse og modtagelse af post til og fra Theresienstadt (det overgik så til Dansk Røde Kors) og afsendelsen af pakker til de deporterede der.

Det er glimrende at få præsenteret nyt materiale, der kan kaste lys over, hvorledes den danske jøde-

aktion foregik, og hvordan det gik til at den – som Gestapo-jødeaktion betragtet – blev en fiasko. Det sker desværre næsten ikke med Isi Foighels bog, som udkom i 2007 både på dansk og i en – ikke særlig god – engelsk oversættelse.

Den starter med at proklamere at den danske jødeaktion var en helt enestående affære, der slet ikke havde noget sidestykke, idet der var så mange, der blev reddet. Det er der ikke helt belæg for; i Belgien f.eks. har man regnet ud, at af de ca. 50.000 potentielle ofre for Gestapos jødeaktioner dér blev ca. 25.000 reddet ved at tilbringe tid under jorden. Ganske vist flygtede de ikke til et andet land – men de blev altså reddet. Dersom det skal være flugten til Sverige, der gør at den danske jødeaktion blev enestående, er det vist nok nødvendigt at se på Sveriges politik under Det tredje Rige, og det sker altså ikke her.

Det fremhæves som noget ganske enestående at den danske jødeaktion blev lækket af den tyske administration – men desværre bliver Duckwitz' vidneforklaring i retten brugt som materiale til at gøre rede for, at det skete, og den siger faktisk ikke så meget mere end at det skete. Redningsaktionen via ”de hvide busser” var også noget, der foregik via også et svensk initiativ, og med dansk hjælp, altså i et dansk-svensk samarbejde, og som vedrørte nordiske fanger i tyske koncentrationslejre. Planen var først at samle dem alle sammen i en lejr – Neuengamme – og derfra bringe dem samlet til Sverige, og det var ”kun” krigens gang, der forhindrede dette.

Desværre er Foighels bog noget ujævn, idet det afgjort bærende element er hans egen biografi, der følger sig smukt i rækken af andre fremstillinger af biografisk oprindelse. Det er forunderligt i sig selv, hvad han var ude for. Men det trækker f.eks. fra i fremstillingen at han lader den første transport fra Horserød afgå den 2. oktober, medførende dem, der blev fanget i Gilleleje, uagtet at dette skete natten mellem den 5. og 6. oktober 1943. Derimod er der jo intet, der siger at den hjælpsomhed, som Isi Foig-

hel mødte på sin flugt, og den hjælp, han fik undervejs, sammen med de to han flygtede med, ikke er udtryk for at der var mange, der hjalp jøder på flugt med fare for deres eget liv. For i Det tredje Rige var det forbundet med livsfare at hjælpe nogen, der var på flugt for jødeforfølgelserne. I Danmark var, og er, det desuden ulovligt at assistere ved illegal udrejse. Og alligevel skete det at folk satte deres liv på spil, og enkelte mistede det i den forbindelse, både umiddelbart og senere.

Angående retssagen mod Best siger Foighel at Best forklarede sig for retten – men det gjorde Best ikke, for han samarbejdede ikke med en dansk ret om at dømme tyskere. Det fremgår med al ønskelig tydelighed af retssagen mod Best og co. Forsvaret blev overladt til forsvareren alene. Desuden ville det have klædt fremstillingen, dersom der havde været en gennemgang af, hvad det var Best blev anklaget for i forbindelse med jødeaktionen (som ikke var det eneste anklagepunkt mod ham, ligesom han heller ikke var den eneste anklagede i den retssag).

Da det for Foighel har vist sig umuligt at finde ”det uendeligt store” i det ”uendeligt små”, altså at sætte den danske jødeaktion ind i en større sammenhæng og at finde ud af, hvorledes det gik til at den forløb som den gjorde, er hans eget bidrag at frembringe noget nyt materiale og diskutere det. Og det sker – både præsentationen af uddrag af §281 A (som man jo godt kunne have ønsket sig at Sofie Bak f. eks. havde gjort mere ud af) og fundet af en rapport fra en DSB-mand, der overværede den første transport fra Horserød uden at gribe ind i den. Desværre er diskussionerne sådan at det retfærdiggør bogens titel: ”Miraklet i Danmark” – og da mirakler er ubegribelige, så må det blive ved det.

Eksempelvis er det næppe at karakterisere som ”et mirakel” at jøderne fra Danmark, der blev deporteret til Theresienstadt blev bestemt til at skulle blive der, og ikke sendes videre til andre lejre. Men det er ikke ganske korrekt at det at Theresienstadt var en gennemgangslejr ikke var det samme som at de, der blev holdt fangen der, ikke skulle dø. Det skulle de, ganske afgjort – men dog ikke lige med det samme efter ankomsten, ”bare” lige så stille af sult, kulde, sygdomme og underernæring. Melanie Oppenheim citerer også sin egen mand, der var medlem af det lokale *Judenrat*, for planer om at drukne samtlige indespærrede inden de kunne befri af de fremrykkende allierede tropper, således som det var sket med andre koncentrationslejre, også de jødiske. Det var planlagt at foregå den 10. maj – men kapitulationen kom i vejen for den plan. Og den er vist næppe at karakterisere som et mirakel, derimod som en militær sejr.

Det var en stor opgave, Isi Foighel påtog sig i sine seneste år, og lidt for ambitiøs. Resten af bogen er diskussioner af andre fremstillinger, og det er da en ganske ny måde at sammensætte det på, men resultatet står altså ikke helt mål med ambitionerne: at gøre rede for hvorfor den danske jødeaktion ganske afgjort ikke var noget mirakel, selvom den var enestående i sin art.

Hvad både Sofie Baks artikel og Isi Foighels bog minder os om er dog, at det lader til at det største arbejde med at finde ud af, hvordan det gik til at den danske jødeaktion forløb som den gjorde, ligger foran os endnu – og at der er nok af ulæst materiale til at det kan være at vi kan finde ud af det, med samtlige nuancer og særtræk på. I mellemtiden er der dog intet, der skal forhindre nogen i at være taknemmelige.

Myter og misforståelser om deportationerne til Theresienstadt

Af Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane

I dag – 65 år efter deportationerne fandt sted i 1943 – er der meget, vi ikke ved eller vi har en fejlopfattelse af, når det gælder Theresienstadt. Denne artikel vil tage fat på nogle af de problemer, der er i forbindelse med den måde historien om Theresienstadt er blevet fortalt på, hvis man ser bort fra de få publicerede vidnesbyrd. I Danmark fortælles historien meget anderledes og langt mere positivt end i flere andre lande. Og selv om de deporterede fra Danmark på nogle områder havde særlige forhold i Theresienstadt, så synes den danske version af historien dog noget rosenrød og fuld af misforståelser.

Der er skrevet forholdsvis lidt om Theresienstadt på dansk, både hvad vidnesbyrd og historieforskning angår. Siden 1945 er der udkommet ti vidnesbyrd fra tidligere fanger¹ – og kun ganske få artikler fra danske historikere omhandler Theresienstadt,² dog primært med fokus på de aspekter, hvor Danmark spillede en rolle: dvs. madpakkeforsendelser, Røde Kors-besøget og De hvide Busser. Disse aspekter har naturligvis stor betydning i den danske historie, men giver langt fra et fuldstændigt billede af forholdene for fangerne fra Danmark. Dertil kommer, at i mange tekster om ”jødeaktionen” refereres den skæbne, som overgik dem, der ikke blev reddet, oftest blot overfladisk.³

Hvor mange blev deporteret?

Lad os begynde med noget så fundamentalt som antallet af deporterede: Siden hjemkomsten i 1945 er der blevet givet forskellige bud på, hvor mange der egentlig blev deporteret fra Danmark til Theresien-

stadt. Det nyeste – og derfor efterhånden mest benyttede tal ligger på 481⁴ – men det lader til at være baseret på formodninger, ikke på navne.⁵ Dette kan jo undre noget, eftersom gruppen af deporterede fra Danmark var den mindste i Theresienstadt, og man skulle derfor mene, at det ville være muligt ikke bare at anslå et tal, men faktisk finde frem til det helt præcise antal – særligt da mange arkivalier fra Theresienstadt er bevaret. Sode-Madsen har forklaret problemet med antallet af deporterede fra Danmark på følgende måde:

Når der i tidernes løb har cirkuleret ret forskellige talangivelser på ”danske jøder i Theresienstadt”, har det flere årsager. Bortset fra definitionsspørgsmålet jødelikke-jøde og dansker/ikke-dansker, der ikke er helt så enkelt, som det ser ud, var der faktisk store problemer for myndighederne med at få sammenflikket nøjagtige fortegnelser. Befolkningsregistreringen i form af folkeregistre og folketællinger var ikke pinligt pålidelig og indeholdt ikke altid oplysninger om trosretning, og det tyske RSHA-bureaukrati viste ingen større velvilje, hvad angik lister over deporterede.⁶

Det er muligt at Sode-Madsen har haft problemer omkring definitionsspørgsmålene jøde/ikke-jøde og dansker/ikke-dansker. Men en ganske let måde at definere på, er vel at omformulere spørgsmålet til et spørgsmål om, hvor mange mennesker der blev deporteret med de fire transportere, der afgik fra Danmark med udgangspunkt i ”jødeaktionen” i oktober og november 1943.

OVERSIGT OVER ”JØDETRANSPORTER” FRA DANMARK

DE FIRE TRANSPORTER		DE SOM KOM TILBAGE	
Transport 1 Fyn og Jylland, 2. okt (XXV/1)	83	Til Sverige i april 1945	423
Transport 2 Langelinie, 2. okt (XXV/2)	198	Inkl. børn født i Theresienstadt	3
Transport 3 Helsingør, 13. okt (XXV/3)	175	Udenl. kvinder gift i lejren+barn	7
Transport 4 Helsingør, 23. nov Ank. Theresienstadt jan/apr 1944 (XXV/4-4Ez)	10*	Dansk barn deporteret fra Tyskland	1
Ank. til Theresienstadt jan/apr 1944 uden dansk transportnummer	4*	Opr. dep. fra DK tilbage i april 1945	412
Blev i Sachsenhausen	1*	Tilbage i januar 1944	5***
Dep. fra Sachsenhausen til Majdanek	1*	Tilbage i maj 1945	2****
I alt deporterede med de 4 transporter	472	Overlevende af de oprindeligt deporterede fra Danmark	419
Af dem ankom i Theresienstadt	470		
DE DØDE			
Deporterede fra DK som døde i Theresienstadt	51		
Spædbørn født og døde i lejren	2		
Deporterede som omkom i andre lejre	2**		

* Disse kvinder/børn og mænd blev ført til hhv. Ravensbrück og Sachsenhausen og udgør transport 4.

** Ovennævnte mand deporteret fra Sachsenhausen til Majdanek samt en mand deporteret fra Theresienstadt til et ukendt sted i marts 1944.

*** Fem personer, der blev betegnet som ”fejldporterede” blev sendt tilbage til Danmark i januar 1944.

**** Den mand som opr. forblev i Sachsenhausen, samt en fange fra Theresienstadt, som var blevet fængslet i Kleine Festung, og som derfor var fraværende da busserne kørte.

Der findes faktisk præcise lister over de deporterede, nemlig lister over de transportnumre, som alle fanger i Theresienstadt blev udstyret med.⁷ Disse lister med danske transportnumre indeholder navnene på 466 personer deporteret fra Danmark. Et transportnummer var det nummer man fik, når man ankom til lejren. De danske numre hed XXV/1, 2, 3 eller 4 efterfulgt af et tal, som betegnede den enkelte persons nummer i en transport; overrabbiner Friediger havde fx transportnummer XXV/2-65.

Den sidste transport fra Danmark gik dog ikke direkte til Theresienstadt, men til hhv. Ravensbrück og Sachsenhausen for kvinder/børn og mænd, hvorefter størstedelen af de 16 fanger fra transporten blev sendt videre til Theresienstadt senere. Tjekkes disse 16 navne separat viser det sig, at seks af disse mænd

ikke fik danske transportnumre.⁸ To kom slet ikke til Theresienstadt, og fire mænd ankom med tyske transportnumre, tre i januar og en enkelt i april 1944. Altså i alt 472 deporterede, hvoraf 470 kom til Theresienstadt.

Sode-Madsen har derimod opgjort antallet af deporterede fra Danmark på følgende vis:

Den 5. og 6. oktober ankom de første to transporter med henholdsvis 83 og 198 danskere til Theresienstadt. Undervejs ved Roskilde var det lykkedes tre af fangerne at springe ud ad et vindue. I de efterfølgende uger indfangede Gestapo yderligere 190 jøder under deres flugt til Sverige, hvorved det samlede antal tilfangetagne flygtende nåede op på i alt 197. Også disse sendtes ved transporten den 13. oktober og 23. november 1943 sydover. Og så sent som 13.

januar og 20. april 1944 ankom hhv. 8 og 2 danskere til lejren, eftersendt fra Sachsenhausen og Ravensbrück. Således nåede antallet af danske jøder i Theresienstadt op på 481, heri inkluderet de jøder, der siden 1933 var flygtet fra Tyskland, Østrig og Tjekkoslaviet.⁹

Der er adskillige problemer i denne lille optælling. Først og fremmest var det ikke fra én af de to første transportere, at det lykkedes tre unge mænd at springe af toget ved Roskilde – ingen af disse transportere passerede Roskilde, idet transport 1 afgik fra Aalborg med stop i flere jyske byer, og transport 2 afgik med skib fra Langeliniekaj. De tre mænd hoppede af toget fra transport 4, der afgik fra Helsingør den 23. november 1943 med fanger, der havde siddet i den såkaldte ”jødelejr” i Horserødlejren.¹⁰ Men et større problem i denne udregning er, at nogle af fangerne tælles to gange – således når Sode-Madsen frem til, at de to sidste transportere tilsammen fra Danmark medbragte 197 fanger – hvor dette tal stammer fra er ganske uklart. Transport 3 medbragte nemlig 175 fanger og transport 4 oprindeligt 19 fanger, hvoraf altså 3 nåede at undslippe ved Roskilde – hvilket altså vil sige 191 fanger i alt. Men dermed er det ikke ovre – for de i alt 10 personer som Sode-Madsen oplyser ankom til Theresienstadt den 13. januar og 20. april har han faktisk talt én gang. De var nemlig blandt fangerne i den sidste transport. Følger man transportnumrene på de tilgængelige lister, og tjekker man navnene på de deporterede fra den sidste transport, er der derimod ingen tvivl om, at der fra Danmark i alt blev deporteret 470 personer til Theresienstadt. Derudover kom to mænd fra transport 4 aldrig til Theresienstadt. En forblev i Sachsenhausen indtil kort før krigens afslutning, hvor han med falskmøntnerkommandoen ”Operation Bernhard” blev overført til Mauthausen og derfra til en udekommando, hvor han blev befriet af amerikanske tropper.¹¹ En anden mand blev deporteret fra Sachsenhausen til kz-lejren Majdanek i december 1944, hvor han omkom kort efter sin ankomst, men vi kender ikke de nærmere omstændigheder ved hans død.¹² Dvs. at det samlede antal

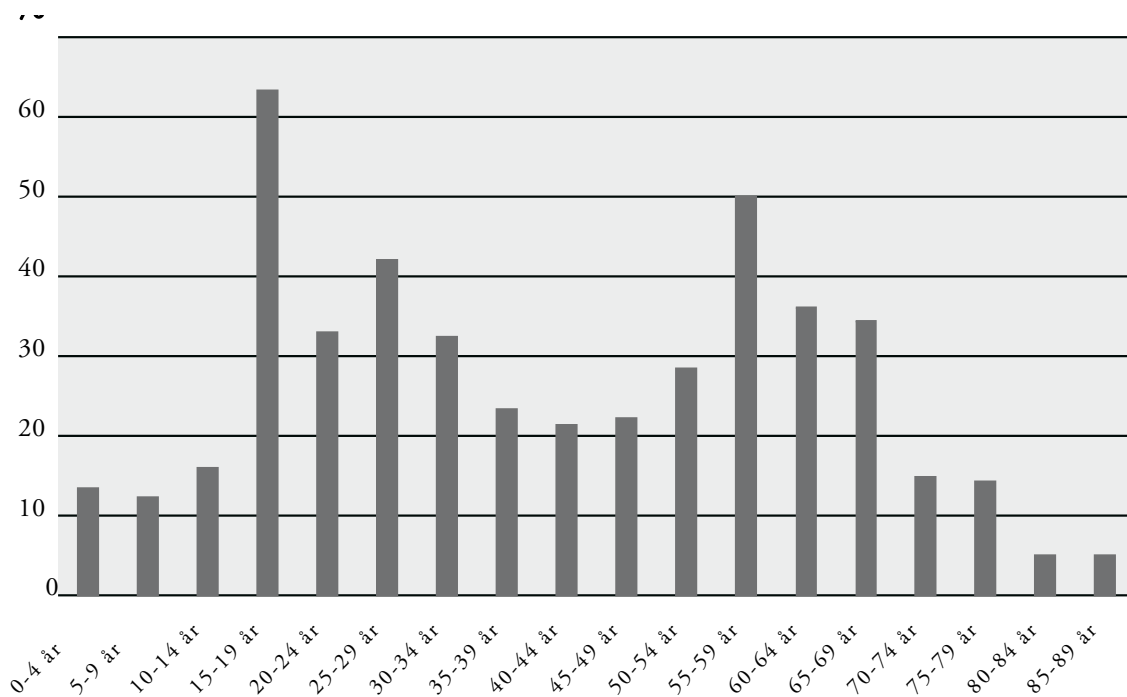
personer, der blev deporteret med de fire transportere i oktober-november 1943 var 472. Og de har alle et navn.

Hvem blev deporteret?

Det hedder sig ofte, at størstedelen af de deporterede skulle være udenlandske jøder: mennesker uden netværk, der ikke talte dansk – hvorimod de gamle danske familier havde lettere ved at komme til Sverige. Nu er det ganske svært ud fra navnelister – hvis ikke man har et indgående kendskab til den jødiske menighed i Danmark og dens historie, at bedømme hvilke familier der er kommet til landet hvornår. Og det er da også en lidt overraskende måde Hans Sode-Madsen har opstillet dette på:

Ser man nærmere på listerne over de danske Theresienstadt-fanger, falder det i øjnene, at Ligabørn, landvæsenselever og Østjøder udgjorde over 80% af de tilfangetagne. En fortegnelse over ”Emigranter fra Danmark”, altså bl.a. Ligabørn og landvæsenselever, udarbejdet i Theresienstadt i juli 1944, viser, at alene disse omfattede 127 personer. Dårligt fungerende netværk og kommunikation spillede ind, men også troen på, at det danske samfund og Gud holdt hånden over én, tæller med. Ser vi bort fra de 110, der den 5.-7. oktober blev fanget i Gilleleje, er det slående, at de fleste blev taget i deres hjem. Således Ligabørnene og landvæsenseleverne, der boede på landet, og de ofte fattige og religiøse ”Pogromjøder”, indvandret fra Østeuropa omkring århundredskiftet. Medlemmer af de assimilerede, gamle jødiske slægter, de velhavende og dem med gode forbindelser ud i det danske samfund havde størst held med flugten til Sverige.¹³

Læser man derimod på de statistikker over flygtninge i Sverige og deporterede som Julius Margolinsky lavede i 1945,¹⁴ vil man da også se, at han opgør tallene helt anderledes, nemlig sammenholdt med, hvor store de respektive grupper var i Danmark. Derfor kommer han frem til, at 8,3% af de gamle danske familier blev deporteret; 6,8% ”østjøder” og 7,7% flygtninge. Der er altså procentuelt ikke stor

Aldersfordeling ved ankomsten til Theresienstadt.

forskel på, hvor mange der blev deporteret fra de forskellige grupper. Går vi ud fra Sode-Madsens antagelse, nemlig at det er iøjefaldende, at omkring 80% af de deporterede på en eller anden måde var fremmede og at det var det, der var skyld i, at de blev fanget, så må man selvfølgelig se på, hvordan fordelingen som sådan egentlig var i Danmark på det givne tidspunkt. Dels er der Margolinskys tal, dels har Arthur Arnheim ridset antallet af jøder i Danmark før oktober 1943 op.¹⁵

I afrundede tal stemmer de to kilder overens: omkring 1600 personer af gamle dansk-jødiske slægter; omkring 3400 såkaldte "østjøder" og efterkommere af samme, (altså mennesker indvandret i årene fra 1882 til første verdenskrig fra Rusland, Polen og Baltikum); og omkring 1500 flygtninge primært fra Tyskland, Østrig og Tjekkoslovakiet, hvoraf omkring 500 var på *hachscharah*¹⁶ i Danmark.

Når vi sammenholder med disse tal er det pludseligt mindre iøjefaldende, at ca. 80% enten var "østjøder" eller flygtninge, for netop disse to grupper udgjorde i Danmark ca. 75% af det jødiske samfund. Hvad der derimod er slående er, at ud af den forholdsvis

lille gruppe af *Jugend-Alijah* og *Hechaluz*-medlemmer i Danmark blev 71 personer (plus tre børn født i Danmark) altså ca. 14% taget – hvilket også betyder at de udgjorde størstedelen af de flygtninge, der blev taget i Danmark, på trods af at de kun udgjorde ca. 1/3 af det samlede antal flygtninge. De deporterede fordeler sig på 43 *Jugend-Alijah* medlemmer og 28 *chaluzim* samt deres 3 børn. Et spørgsmål, som ikke vil blive besvaret her er: Hvorfra havde Gestapo deres adresser? De var ikke medlemmer af Mosaisk Troessamfund, og langt størstedelen af dem blev fanget på gårde på Fyn og i Jylland. Det er tidligere blevet hævdet¹⁷ at advarslen ikke nåede alle steder hen, men i vidnesbyrd og de interview undertegnede løbende laver, tyder det dog på, at mange – også i provinsen – faktisk blev advaret. Hvad det trods alt ganske høje antal af arrestationer præcis skyldes, står, så længe en egentlig undersøgelse ikke er foretaget, hen i det uvisse.

En anden udbredt misforståelse er, at langt størstedelen af de danske statsborgere som blev deporteret var gamle mennesker eller meget ortodokse jøder:

358 af de deporterede var danske statsborgere. Det var mest gamle mennesker fra det jødiske alderdomshjem og ortodokse jøder, som end ikke de uvetydige advarsler havde kunnet få til at bryde sabbat-freden og flygte.¹⁸

Ser man på listerne over deporterede¹⁹ så står det klart, at ud af 297 personer med dansk statsborgerskab var omkring 55 personer over 65 år gamle (i ghettoen blev folk over 65 betragtet som for gamle til at arbejde – så lad os blot her opretholde denne aldersgrænse, for at holde os til et eller andet); i alt var der 75 personer over 65 år blandt fangerne fra Danmark. Til sammenligning skal det siges, at der faktisk var 37 børn i alderen 0-15 år med dansk statsborgerskab, ud af 48 børn i alt. Der er nogle problemer med listerne – enkelte personer vides med sikkerhed først at have fået statsborgerskab efter hjemkomsten til Danmark, så tallene skal forstås som indikationer og ikke præcise tal. Men det er altså langtfra størstedelen, som var gamle mennesker. Vi ved med sikkerhed, at 14 gamle mennesker blev taget på det jødiske plejehjem bag synagogen, men om der var flere står uklart. Chokket over, at endog meget gamle mennesker blev taget, må have været stort – den ældste af de deporterede var i oktober 1943 89 år gammel – 10 personer var i 80'erne, og 40 personer i alt var mere end 70 år gamle. Der var altså mange gamle mennesker blandt de deporterede – for mange, men der er dog langt til ”de fleste”.

Som man kan se på tabellen (se side 61), side , var der rigtigt mange unge mellem 15 og 19 år – det skyldes de førnævnte *Jugend-Alijah* børn. Endvidere er gruppen af 55-59-årige ganske stor – og tælles de blandt de ”meget gamle” så giver det måske en forklaring på, hvorfor man hidtil har sagt, at der var så mange gamle blandt de deporterede. Men det er dog stadig langt- fra størstedelen.

Om antagelsen af, at der derudover var mange ortodokse jøder er undertegnede endnu ikke stødt på noget materiale, men i de interview jeg har lavet med overlevende²⁰ har der fra mange lydt, at der i den danske gruppe ikke var mange ortodokse jøder,

og et antal på omkring 30 er blevet nævnt²¹. Blandt fangerne var der flere personer med vigtige poster indenfor menigheden, deriblandt overrabbineren, synagogeforstanderen og schächteren. Endvidere kendes til enkelte personer, der tilhørte *Machsike Hadas* og kom i synagogen i Ole Suhrsgade – men alt i alt virker det altså ikke som om det samlede antal af ortodokse var særlig højt.²²

Forholdene i Theresienstadt

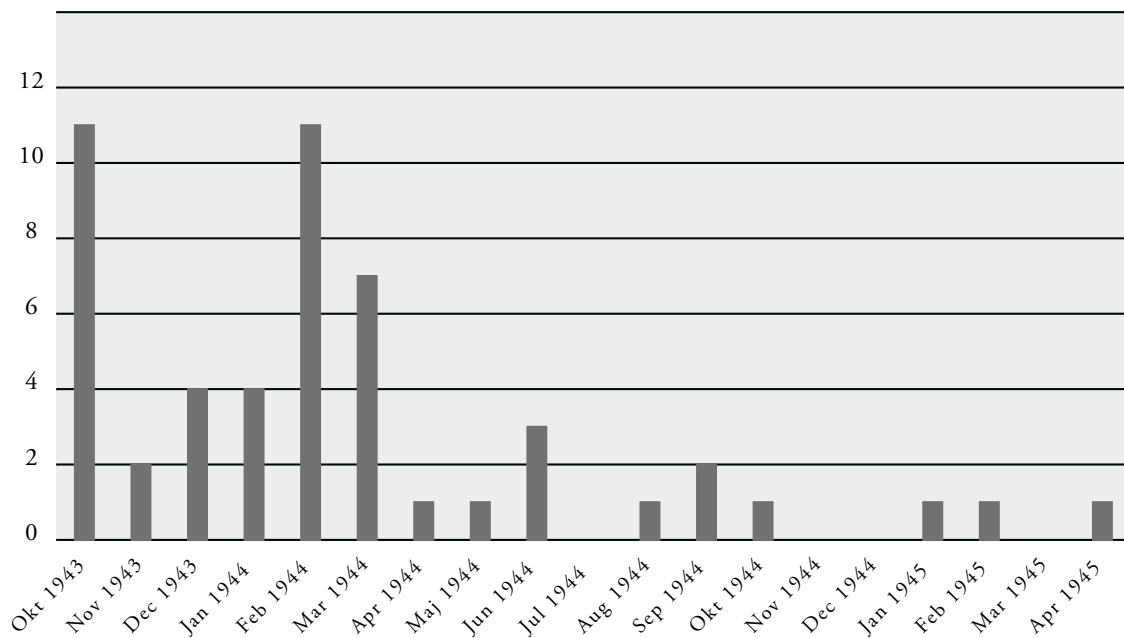
Når det kommer til forholdene i Theresienstadt er der ligeledes forskellige fejlantagelser:

Som de eneste jødiske fanger havde de lov at modtage livsvigtige forsyninger, der sendtes fra Danmark.²³

Det er direkte forkert, at kun danske fanger havde lov at modtage pakker med mad. Det havde alle lov til i Theresienstadt, men det var kun fra Danmark at en så lind pakkestrøm, som den der blev afsendt, ankom til lejren. Dette må formodes blandt andet at skyldes, at der var hungersnød i de fleste besatte lande, hvorfor *selv*, hvis man havde gode kontakter, så var det svært ikke bare at få dem til at sende mad – men også for dem at få lov til at udføre mad.

Disse pakker var et livsvigtigt tilskud for den danske gruppe (og de blev sendt til alle fanger deporteret fra Danmark, uafhængigt af statsborgerforhold) – men det er vigtigt at understrege, at selvom pakkerne gav de danske fanger bedre vilkår, så er det ikke ensbetydende med, at de fik nok at spise. Desuden gik der næsten et halvt år før de første pakker så småt begyndte at dukke op i slutningen af februar og i løbet af marts 1944. Det er da også værd at bemærke, at 41 ud af de 51 voksne fanger fra Danmark, som døde i Theresienstadt, døde i løbet af de første seks måneder – altså før pakkerne for alvor begyndte at ankomme.

Som det ses på tabellen var der en del dødsfald ganske kort efter ankomsten – mange af dem var gamle mennesker, der formentlig døde af chok og for norges vedkommende, fordi de ikke fik den medicin, de havde brug for. Men for en del andre var det sulten

Dødsfald fordelt på måneder.

og det hårde arbejde, der gjorde udfaldet. Flere vidnesbyrd kommer ind på, at også fanger fra Danmark døde af sult eller sultrelaterede sygdomme²⁴. Læser man desuden de forskellige *Tagesbefehl* og *Mitteilungen der Jüdischen Selbstverwaltung Theresienstadt* igennem, der er overleveret fra lejrens såkaldte selvforvaltning, forstår man, at også danskerne sultede. Her står nemlig de fængselsstraffe folk fik tildelt, hvis de blev taget i enten at smugle mad eller forsøgte at få en ekstra madportion. Så sent som i december 1944 blev en af fangerne fra den danske gruppe idømt fængselsstraf for at have forsøgt at smugle mad ind i lejren fra sin arbejdsplads ved landbruget, som lå uden for selve lejren.²⁵ Dette aspekt har dog ikke tidligere været del af den måde historien er blevet fortalt på, derimod mener Sode-Madsen fx, at:

*Ud af de 481 danske Theresienstadt-jøder døde i alt 53, ingen af sult eller på grund af overgreb fra SS eller medfangers side. Alder, sygdom og psykisk knæk var dødsårsagerne. Kun en enkelt omkom i Auschwitz, sendt dertil fra Sachsenhausen på vej til Theresienstadt.*²⁶

Videre østpå?

Det er ofte blevet gentaget, at ingen af fangerne fra Danmark sendtes videre østpå,²⁷ pga. den aftale som blev indgået mellem Werner Best og Adolf Eichmann i november 1943²⁸. Men der er faktisk to undtagelser. Det er dog ikke korrekt, når Sode-Madsen i ovenstående citat nævner at en mand blev sendt fra Sachsenhausen til Auschwitz. Denne mand, Michael Singerowitz, ankom til Sachsenhausen med den 4. transport fra Danmark 23. november 1943 og blev kort tid efter sendt videre til kz-lejren ved Lublin, Majdanek, hvor han omkom 21. januar 1944. De nærmere omstændigheder ved hans død er ukendte – men han blev altså ikke beskyttet af aftalen.²⁹

En anden mand, Shmuel Zender Jonisch, som kom med transporten fra Danmark den 13. oktober til Theresienstadt blev heller ikke beskyttet. Hans skæbne er øjensynlig ukendt for danske historikere, på trods af, at han – godt nok oftest uden navn – er nævnt i flere vidnesbyrd³⁰ og hans historie er aldrig blevet medtaget i det danske narrativ. Shmuel Zender Jonisch blev deporteret fra Theresienstadt den 20. marts 1944 til et ukendt sted. Transporten be-

stod af 42 fanger fra det såkaldte *cvokarnia*, "galehus" i Theresienstadt, en læge og to plejere.³¹

Den danske gruppe var den eneste nationale gruppe, som var beskyttet mod videre deportation, de kendte dog ikke selv til beskyttelsen og frygtede – særligt i begyndelsen – transporterne lige så meget som de andre fanger. Endvidere nød dele af den hollandske gruppe samme beskyttelse; det gjaldt den såkaldte *Barnevelder*-gruppe samt de jøder fra Holland, der var døbte protestanter.³²

De døde

Når vi taler om dem som omkom, så er der en anden fejlsluttelse, nemlig at de som døde i Theresienstadt enten var meget gamle eller syge.³³ Der var både meget gamle og meget syge blandt dødsfaldene, men flere blev syge i lejren – og døde som sådan af sygdom, men altså ikke af en sygdom, de havde haft med fra Danmark. Blandt den danske gruppe var der 51 voksne, der døde i Theresienstadt dvs. 10,8% af gruppen. Blandt dem var 33 (dvs. 65%) mellem 65 og 89 år gamle. De sidste 18 (35%) var mellem 25 og 64 år gamle. Kun en enkelt var 25 år gammel – det var en ung kvinde, som havde været syg allerede i Danmark.³⁴ Men de resterende 17 mennesker (altså 33% af de døde) var mellem 40 og 64 år gamle. Som tidligere nævnt, var der ifølge de overlevende flere som døde af sult eller sult-relaterede sygdomme. Det er svært i dag at fastslå den præcise dødsårsag, for selv om der blev udstedt dødsattester i Theresienstadt, som i mange andre kz-lejre, så er de opgivne dødsårsager ikke nødvendigvis pålidelige. Derudover skal det tilføjes, at der kun kendes enkelte personer, som allerede var syge ved deportationen (med fx sukkersyge).

To spædbørn, som blev født i Theresienstadt af kvinder fra Danmark, døde endvidere i lejren. Og som før nævnt blev to af de oprindeligt 472 deporterede sendt videre til andre lejre, hvor de omkom. Dvs. at i alt omkom 53 personer eller 11,2% af de 472 deporterede fra Danmark; dertil kommer så spædbørnene.

Sommeren 1944

I løbet af sommeren 1944 forbedredes levevilkårene for nogle af fangerne fra Danmark. Størstedelen havde i den første tid været indkvarteret mænd for sig og kvinder for sig på de store kaserneloft, hvor man sov på gulvet. Derefter var mange kommet på mindre værelser eller "sovesale" med køjesenge. I forbindelse med at lejren blev "forskønnet" som forberedelse til Røde Kors-besøget i sommeren 1944, fik en mindre gruppe fanger fra Danmark lov til at flytte ind i særligt indrettede huse kort før besøget fandt sted den 23. juni 1944. Præcis hvor mange det drejede sig om står uklart.³⁵ Men det var langt fra alle. Undertegnede formoder ud fra forskellige lister, samt oplysninger fra diverse interview, at det dels drejede sig om de mest "kendte" danske statsborgere, som man forventede den danske administration ville spørge til under besøget, dels familier med børn. Umiddelbart vil jeg formode, at det omfattede lidt mere end en fjerdedel af fangerne fra Danmark. Kun ganske få uden dansk statsborgerskab var imellem. Senere blev flere fra den danske gruppe indlojeret i lignende små huse.

Angående Røde Kors-besøget hersker der flere divergerende opfattelser. I Danmark beskrives dette besøg ofte som et dansk besøg i Theresienstadt, hvor det i international forskning beskrives som et besøg fra Internationalt Røde Kors. Det var da også en schweizisk læge fra Internationalt Røde Kors, Maurice Rossel, der ledede delegationen, som endvidere bestod af den danske læge Eigil Juel Henningsen fra Sundhedsstyrelsen til lejligheden også repræsentant for Dansk Røde Kors samt den danske embedsmand Frants Hvass fra Udenrigsministeriet. Derudover deltog delegater fra Tysk Røde Kors, samt andre tyske repræsentanter.

For at forberede lejren til besøget blev meget ændret, nogle bygninger blev istandsat, andet blev nyopført: fx en børnepavillon, en legeplads, samt en musiktribune på den nyistandsatte byplads. Derudover blev et hegn fjernet, som havde adskilt "ariske gader" fra "jødiske gader". Endvidere var et såkaldt epidemisy-

gehus blevet ændret til koncertsal med café i haven. Det var dog langtfra hele byen, der blev istandsat, men kun den rute, som besøget skulle forløbe ad. Den 23. juni 1944 fandt besøget sted – men det virker ikke, som om gæsterne indså, at det som foregik den dag var iscenesat ned til mindste detalje. Det er blevet diskuteret efterfølgende³⁶ hvorvidt delegationen opdagede bedraget – men der er ikke meget som tyder på det. Sammenligner man de tre uddybende rapporter, der findes – to danske og en schweizisk (der findes endvidere en meget kort tysk rapport) – så er de ikke bare meget enslydende, men to af dem (Rossel og Hvass) beskriver også lejren som et sted, man ikke blev sendt videre fra:

Lejren var ingen Gennemgangslejr, men de, der var kommet dertil, forblev der. Paa udtrykkelig Forespørgsel hos de tyske Myndigheder erklæredes det, at ingen Dansk var ført videre til andet Sted.³⁷

Det samme blev understreget på et møde i det danske gesandtskab i Stockholm den 19. juli 1944, hvor Frants Hvass aflagde beretning om besøget for tilstedeværende repræsentanter for de danske flygtninge.³⁸ Endvidere udtrykte Hvass begge steder, at tyskerne direkte adspurgt sagde, at ingen danske var blevet sendt videre, hvilket som før nævnt ikke var sandt, da en mand var blevet deporteret fra Theresienstadt allerede i marts 1944.

Bare en måned før besøget blev 7.503 mænd, kvinder og børn sendt til Auschwitz fra Theresienstadt for at lejren skulle synes mindre overfyldt.³⁹ Fra lejrens oprettelse i november 1941 og indtil lejren blev befriet i maj 1945 var der i alt 140.890 fanger. Af dem døde ca. 32.000 i Theresienstadt. 88.135 blev deporteret videre til udryddelseslejr eller udryddelsesanstalt i Auschwitz, Treblinka, Riga samt Maly Trostinets ved Minsk og enkelte andre steder. Theresienstadt var i den grad en gennemgangslejr.

I april 1945 blev den danske gruppe hentet til Sverige med De hvide Busser – men som jeg har vist i tabellen på side 57 var ikke alle de 423 personer, der kom med tilbage oprindeligt deporteret fra

Danmark. Enkelte tjekkiske og tyske kvinder, der i Theresienstadt havde indgået ægteskab med danskere var imellem, ligeledes de børn, der var født i lejren af mødre fra Danmark samt en dansk dreng oprindeligt deporteret fra Berlin. 412 personer af de 423 var oprindeligt deporteret fra Danmark og i alt med de fem, som var blevet hjemsendt i januar 1944 og de to mænd, der ankom sidst i maj 1945, overlevede 419 af de oprindeligt 472 mennesker, der blev deporteret med de fire ”jødetransporter” fra Danmark.

Afslutning

Denne artikel behandler nogle af de myter og misforståelser, der hersker omkring deportationen fra Danmark til Theresienstadt. Der er dog stadig mange ubesvarede spørgsmål som undertegnede arbejder videre med. Enkelte konklusioner kan dog drages på det nuværende materiale: Det står bl.a. klart, at danske historikere ikke rigtigt har interesseret sig for, hvad der lå udover det danske hjælpearbejde, dvs. forsendelser af pakker, Røde Kors-besøget og De hvide Busser; hvorimod der for de fanger, som opholdt sig i Theresienstadt, var meget andet, der gjorde sig gældende. Selvfølgelig betød hjælpearbejdet meget for at så mange rent faktisk overlevede, men vi må dog erkende, at der stadig i dag 65 år efter deportationerne fandt sted, er endog meget store huller i vor viden om opholdet i Theresienstadt. Måske hænger det sammen med at opfattelsen af, at Holocaust ikke fandt sted i Danmark på grund af den vellykkede flugt til Sverige, har været så stærk. Derudover er de deporterede i det lidt litteratur der er (hvis man undtager vidnesbyrdene) på sin vis blevet præsenteret som om de alligevel ikke kunne reddes. Med det mener jeg, at der har været et meget stærkt fokus på, at de var gamle, syge, meget religiøse og fremmede uden netværk og muligheder for at kommunikere. Om dette skyldes en slags dårlig samvittighed over, at der trods alt fandt deportationer sted – eller det nærmere er blevet brugt som en slags undskyldning for, at man derfor ikke behøvede at beskæftige sig med historien, står åbent. Derimod står det fast, at erindringen om Theresienstadt al-

drig rigtig er blevet manifesteret – det gælder dels i forbindelse med markeringer af “oktober 1943” og i forskningen af samme. Vægten har altid ligget på flugten til Sverige (og det *er* en helt unik historie i europæisk kontekst, men alligevel) – deportationerne har fået en ret overfladisk behandling á la “... i oktober 1943 deporteredes 481 jøder fra Danmark til Theresienstadt. De danske jøder blev i 1945 ført hjem med de hvide busser.” Citatet stammer fra opslaget “Theresienstadt” i *Den store danske Encyklopædi*. Der står ikke et ord om, at mere end 10% af de deporterede fra Danmark faktisk ikke kom med tilbage, men omkom under umenneskelige forhold i Theresienstadt.

NOTER

¹ Dertil kommer diverse korte avisartikler, interview etc.

² Hans Sode-Madsen har udgivet titlerne: ”Theresienstadt og de danske jøder” i H. Sode-Madsen (red.), *I Hitler-Tysklands Skygge – dramaet om de danske jøder* (revideret udgave af artikel i bogen *Føreren har befalet*, Samleren, 1993), Aschehoug, 2003; ”Historien bag historien” i H. Sode-Madsen (red.) *Dengang i Theresienstadt*, Det Mosaiske Troessamfund, 1995; ”Theresienstadt – forsøg på et bedrag. De danske jøder 1940-45”. i Corrie og Sven Meyer, *Theresienstadt – det iscenesatte bedrag*, Rhodos, 1991; *Theresienstadt – og de danske jøder 1940-45*, Årsskrift for Frøslevlejrens venner, 1991. Desuden har Esben Kjeldbæk skrevet en artikel baseret på de dokumenter der findes i Frihedsmuseets samling, ”Småsedler fra Theresienstadt – den uvirkelige ghetto” i *Nationalmuseets arbejdsmark*. 1984, s. 68-79.

³ Se fx H. Kirchoff: ”The Rescue of the Danish Jews in October 1943” in D. Bankier & I. Gutman (ed.), *Nazi Europe and the Final Solution*, Yad Vashem, 2003; S. L. Bak: *Jødeaktionen oktober 1943 – forestillinger i offentlighed og forskning*, Museum Tusulanums Forlag, 2001; M. Mogensen & R. Kreth, *Flugten til Sverige*, Gyldendal, 1995.

⁴ H. Sode-Madsen: ”Theresienstadt og de danske jøder”, i H. Sode-Madsen (red.) *I Hitler-tysklands skygge – dramaet om de danske jøder 1933-1945*, Aschehoug 2003, side 234 (efterfølgende H. Sode-Madsen 2003). Sode-Madsen benytter allerede dette antal i *Theresienstadt – og de danske jøder 1940-45*, Årsskrift for Frøslevlejrens venner, 1991.

⁵ Email til undertegnede fra Hans Sode-Madsen af 25. december 2006.

⁶ H. Sode-Madsen 2003 s. 234.

⁷ Yad Vashem Archives, Jerusalem, file 0.64/275.

⁸ Mailveksling fra juli 2006 med Tomás Fedorovic, Pamatnik Terezín

som oplyser at fire mænd ankom til Theresienstadt med hhv. transporterne I/106 den 21. januar og I/110 den 10. april 1944.

⁹ H. Sode-Madsen 2003 s. 234.

¹⁰ Dette burde være Sode-Madsen bekendt, da han selv har redigeret et vidnesbyrd fra samme transport, hvor denne episode omtales, nemlig bogen af Sven og Corrie Meyer: *Det iscenesatte bedrag*, Rhodos, 1991.

¹¹ Sven & Corrie Meyer, *Det iscenesatte bedrag*, Rhodos, 1991; M. Nachstern & R. Arntzen, *Falskmynter i Blokk 19*, Oslo, Ex Libris, 1995; Olaf Holst, ”Falskmøntner hos Hitler”, *Pigtraad-Gestapofangen*, nr. 6, nov. 1979, 34. årg. s. 148-150; se endvidere for en kort opsummering af denne historie også min artikel ”Fra vekselerer til falskmøntner” i *Goldberg* nr.4, 2007, s. 24.

¹² Sven & Corrie Meyer: *Det iscenesatte bedrag*, Rhodos, 1991; email til undertegnede fra arkivar ved Państwowe Muzeum na Majdanku (statsmuseet i Majdanek) Krzysztof A. Tarkowski, af 13. december 2006 samt email korrespondance med arkivet i tidligere KZ Sachsenhausen af 7. juli 2006.

¹³ H. Sode-Madsen 2003, s. 235.

¹⁴ Jul. Margolinsky: *Statistiske Undersøgelser over Fordelingen paa Alder og Kön m.m., blandt Flygtninge fra Danmark i Sverige*, Stockholm, 1945.

¹⁵ Arthur Arnheim: ”Det Mosaiske Troessamfund under besættelsen”, i H. Kirchoff (red.): *Nyt lys over oktober 1943*, Syddansk Universitetsforlag, 2002, s. 25-36

¹⁶ *Hachscharah* er hebraisk og betyder forberedelse, og dækker over den landbrugsuddannelse som mange unge fik som forberedelse til deres udvandring til Palæstina. I Danmark kom to grupper af unge, dels de helt unge 14-16-årige som var del af *Jugend-Aliyah*-programmet og dels de lidt ældre unge, 17 år og opefter, som var del af Hechaluz-bevægelsen. De kom til Danmark via to forskellige organisationer, men fælles for dem var, at de i de fleste tilfælde blev indkvarteret på gårde, hvor de arbejdede uden løn. Da krigen brød ud kom mange af dem til at sidde fast i Danmark. Se fx Jørgen Hæstrup, *Dengang i Danmark*, Odense Universitetsforlag, 1982. Det præcise antal for den samlede gruppe i Danmark i 1943 er dog lidt uklart – Arthur Arnheim siger ca. 500, Leni Yahil siger i *Et Demokrati på Prøve*, Gyldendal, 1967, s. 195, 391 personer i alt, og Hæstrup siger i ovennævnte bog, s. 131, 547 personer i alt.

¹⁷ For flere detaljer se J. Hæstrup: *Dengang i Danmark*, Odense Universitetsforlag 1982, s. 242; og L. Yahil: *Et Demokrati på prøve*, Gyldendal, 1967, s. 190-195.

¹⁸ Therkel Stræde: *En mur af mennesker*, Tiderne Skifter, 1993, s. 86. Det er uklart hvor antallet 358 danske statsborgere stammer fra, det stemmer ikke overens med de lister der findes over deporterede. Derimod må det bero på en misforståelse hvor udgangspunktet har været en opgørelse fra Leni Yahil, som på side 251 omtaler, at der fra Danmark

blev deporteret 358 danske jøder og 106 flygtninge. Det må formodes, at hun ikke taler om statsborgerskaber men om, hvorvidt folk boede i Danmark før 1933 eller ej. Samme misforståelse optræder i Hermann Weiss' artikel "Dänemark" i W. Benz (red.): *Dimension des Völkermords*, München, 1991, s. 180.

¹⁹ Se fx Yad Vashem, file 0.64/275

²⁰ Siden efteråret 2006, har jeg interviewet 26 overlevende, som alle blev deporteret fra Danmark til Theresienstadt. Jeg interviewer løbende og er i det hele taget interesseret i erindringer, dokumenter, dagbøger etc. angående opholdet i lejren.

²¹ Interview med J.B., Israel, 6. juli 2008.

²² Et enkelt vidnesbyrd fra Elias Levin beskriver lidt af det religiøse liv i Theresienstadt (Elias Levin: *Mine erindringer om mit ophold i Theresienstadt*, DCHF, 2001) – dertil kommer overrabbiner Friedigers bog: *Theresienstadt*, J. Fr. Clausens Forlag, 1946, som dog kun i begrænset grad kommer ind på det religiøse virke i lejren.

²³ Bo Lidegaard: *Kampen om Danmark*, Gyldendal, 2005, s. 406.

²⁴ Se for eksempel: M. Oppenheim: *Menneskefalden*, Hans Reitzel, 1981, p. 69; C. & S. Meyer: *Theresienstadt - det iscenesatte bedrag*, Rhodos, 1991, p. 88; eller interviewet af A. Hjelm-Hansen: Hun var barn i KZ-lejr: Vi var så sultne at vi stjal kartofler, i *Politiken*, 29. april 1980, dobbeltinterview med Klara Tixell og Kamma Andersson. Klara Tixell var blandt de deporterede fra Danmark, hun fortæller i interviewet, at hendes far døde af sult i Theresienstadt.

²⁵ *Mittelungen der Jüdischen Selbstverwaltung* Nr. 56, 27. december 1944, Det jødiske Museum Prag, inv. T 145.

²⁶ Min understregning, H. Sode-Madsen, 2003, s. 266.

²⁷ Hans Sode-Madsen, 2003, s. 235; Bo Lidegaard: *Kampen om Danmark*, Gyldendal, 2005, s. 406, Lucy S. Dawidowicz: *The War against the Jews 1933-145*, Penguin Books, 1990, s. 446, Leni Yahil: "Denmark" i Israel Gutman (red.): *Encyclopedia of the Holocaust*, Maxwell Macmillan, New York, s. 365; Isi Foighel: *Miraklet i Danmark*, Christian Ejlers' Forlag, 2007, s. 48.

²⁸ Det er ganske sandsynligt, at denne aftale blev indgået for at det gode forhold, der herskede mellem Danmark og Tyskland, selv efter den danske regering var trådt tilbage, ikke skulle ødelægges. En af grundene til, at det var vigtigt for Tyskland at bevare dette var, at Danmark eksporterede meget store mængder landbrugsprodukter og fødevarer til Tyskland, hvilket betød dansk smør, fisk og kød til Tyskland – et faktum som formentlig var med til at forlænge krigen. For mere om landbrugseksporten se Joakim Lund: *Hitlers spisekammer*, Gyldendal, 2005.

²⁹ Se note 11.

³⁰ R. Oppenheim: *Det skulde saa være*, Hirschsprung, 1945; M. Oppenheim: *Menneskefalden*, Hans Reitzel, 1981; B. Eppelmann: *Ghetto dagbog*, 3 Holkenfeldt, 2005; se endvidere Miroslav Kryl: "Die Deportation

aus Theresienstadt nach dem Osten im Spiegel des Tagebuchs Willy Mahlers" i *Theresienstädter Studien und Dokumente*, 2/1995, s. 69-92. Desuden husker mange af de overlevende Jonisch og har fortalt mig om ham.

³¹ *Transport DX abgegangen am 20.3.1944*, fra Yad Vashem file 0.64/321 – kopi fra Det jødiske Museum i Prag, T. inv. n. 136b.

³² Se fx Anna Hájková: "Die acht Transporte aus dem 'Reichskommissariat Niederlande' in Theresienstadt", in: *Theresienstädter Studien und Dokumente*, Institut Theresienstädter Initiative, Academia, Prag, 2001, s. 230-251; Anna Hájková: "Spezifika im Verhalten der niederländischen Juden in Theresienstadt", in S. Moller, M. Rürup, C. Trouvé (Hg.): *Abgeschlossene Kapitel? Zur Geschichte der Konzentrationslager und der NS-Prozesse*, Diskord, Tübingen, 2002, s. 88-103.

³³ Se fx H. Sode-Madsen 2003, s. 266; B. Lidegaard: *Kampen om Danmark*, Gyldendal, 2005, s. 406; L. Rünitz & H. Kirchhoff: *Udsendt til Tyskland*, Syddansk Universitetsforlag, 2007, s. 431.

³⁴ Se L. Rünitz & H. Kirchhoff: *Udsendt til Tyskland*, Syddansk Universitetsforlag, 2007, s. 431.

³⁵ Friediger nævner "... et Antal Danskere fik Mulighed for at føre eget Familieliv." M. Friediger: *Theresienstadt*, J. Fr. Clausens Forlag, 1946, s. 105; H. Sode-Madsen skriver at "... den del af de danske jøder, som tyskerne anså for mest præsentable [flyttede] til egne boliger..." H. Sode-Madsen 2003, s. 251. Ingen steder oplyses det, hvor mange det drejede sig om.

³⁶ Se bl.a. Erik D. : "Skarp Kritik af dansk Kommission, som besøgte Theresienstadt", BT, mandag 28. maj 1945; Eigil Juel Henningsen: "Da vi besøgte Theresienstadt", i *Jødisk Samfund* september 1955, nr. 9, 26. årg. s. 7-15; H. Sode-Madsen, 2003, s. 253-58. Se endvidere den diskussion, der udspillede sig i *Politiken* i oktober 1978 omkring Røde Kors besøget og Eigil Juel Henningsens rapport. For sammenligning se også Claude Lanzmanns interview med Maurice Rossel fra 1979: *Un vivant qui passe*, Why Not Productions, DVD, som helt tydeligt viser, at Rossel selv da interviewet fandt sted, mente at Theresienstadt var et fint sted, hvor jøderne selv bestemte og førte et ekstravagant liv.

³⁷ F. Hvass: *Besøg i Theresienstadt den 23. Juni 1944*, dateret 10. juli 1944, side 6, i E. Juel Henningsens arkiv, kasse 1, *Rejse til Theresienstadt 1944 m.v.*, Rigsarkivet.

³⁸ *Redegørelse for Dansk Røde Kors besøg i Theresienstadt*, Frihedsmuseet 30D-7.

³⁹ Af en eller anden grund er dette tal i dansk forskning (se fx H. Sode-Madsen 2003, s. 250, men også i hans tidligere artikler) blevet til 17.500 fanger. Hvorimod opgørelser baseret på de originale deportationslister fx fra Terezínská iniciativa i Prag, viser at de tre transporter, der afgik fra Theresienstadt den 15., 16. og 18. maj 1944 i alt bragte 7503 mennesker til Auschwitz. Se http://www.terezinstudies.cz/deu/ITI/database/tr_out_to

Martin Schwarz Lausten

Frie jøder?

Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark
fra Frihedsbrevet 1814 til Grundloven 1849

599 sider, Forlaget Anis 2005

Folkekirken og jøderne

Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra 1849
til begyndelsen af det 20. århundrede

424 sider, Forlaget Anis 2007

Jodesympati og jødehad i Folkekirken

Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark
fra begyndelsen af det 20. århundrede til 1948

502 sider, Forlaget Anis 2007

Af Karin Weinholt

Fra professor i kirkehistorie Martin Schwarz Laustens (SL) hånd foreligger nu seks digre bind om forholdet mellem kirke og synagoge i Danmark. Karakteristisk for det samlede værk er det omfattende kildemateriale, som lægges frem, og som for en stor dels vedkommende ikke tidligere har været tilgængeligt. Kilderne er udtalelser fra danske biskopper, universitetsteologer, prædikanter af forskellig art, aktstykker fra regering, bystyre og enkeltpersoner, tillige med andragender og responsa fra ledende skikkelser i det jødiske samfund. Der er tale om en pionerindsats af dimensioner. I de tre første bind (anmeldt samlet i RAMBAM 12/2003) bevægede SL sig fra middelalder over reformation og luthersk

ortodoksi til pietisme og videre derfra til forholdet mellem kristne og jøder i dansk oplysningstid. Trods først den katolske kirkes, dernæst den lutherskes modstand mod anderledes troende sideløbende med en almindelig mistillid til jøder hos høj som lav, udvikledes i Danmark gradvist en tolerant praksis over for jøder, som i sidste halvdel af 1600-tallet opnåede tilladelse til gudsdyrkelse og oprettelse af synagoger. Tolerancen udfordedes i 1700-tallet af den pietistiske missionsiver, som dog ikke her i landet førte til en systematisk indsats; det blev ved en gennemgående positiv holdning hos de kirkelige myndigheder til jøders ansøgninger om dåb. Antallet af døbte mellem 1700 og 1814 nåede ikke op

på mere end o. 150 voksne og børn – i betragtning af de sociale goder, som dåben medførte for fattige jøder, ikke noget højt tal.

Var den kirkelige holdning til jøder og jødedom i udgangspunktet bestemt af den nytestamentlige og oldkirkelige opfattelse af det jødiske folk som et af Gud forkastet folk, betød reformationstidens fokusering på *skriften alene* – i modsætning til moderkirkens betoning af traditionen som Bibelens legitime fortolkning – en fornyet interesse for Det Gamle Testamente og for så vidt for den jødiske bibel. Teologisk forblev Kristus skriftens, og altså også Det Gamle Testaments, midte. Først med oplysningstiden tog en historisk forståelse af Jesuskikkelsen fart. Således indså den tyske professor i orientalske sprog Hermann Samuel Reimarus (1694-1768), at Jesus måtte forstås inden for jødedommens rammer. Ifølge Reimarus gjorde og sagde Jesus ikke noget, som sprængte disse rammer; historie og myte måtte skilles ad. Reimarus lod imidlertid sin afhandling om Jesus forblive i skuffen. Det blev filosofen Gotthold Ephraim Lessing, som efter hans død offentliggjorde dele af værket – med en storm af forargelse til følge. Der skulle gå endnu 100 år, førend den bibelkritik satte sig igennem, som i takt med tilblivelsen af den religionshistoriske skole o. 1900 blæste friske vinde ind over den danske kirkes teologiske diskussioner, hvormed der åbnedes for en også historisk begrundet tolerance over for andre religioner. Som det foreliggende værks afsluttende bind viser, og som debatter i folkekirken fortsat bekræfter: Uden den store virkning i forholdet til jøder og jødedom. Her har erfaringen af Holocaust og enkeltpersoners oplysende indsats betydet mere, end en forskningsmæssig indsigt kunne yde.

I bind 3 gav SL en introduktion til oplysningstiden og dermed til forudsætningerne for det såkaldte jødiske frihedsbrev i 1814. Selv om SL løbende understreger, at det ikke er målet at give en analyse af dansk jødedom, formidles indblik i det jødiske samfunds indre forhold, herunder i modsætninger mellem en traditionel, observant gruppe og den

nye tids oplysningsjødedom. Også i København var indflydelsen fra Moses Mendelssohn betydelig – og påagtet af ledende skikkelser i kirken som professor, senere biskop Frederik Münter. Münter aflagde to gange besøg hos Mendelssohn i Berlin (1782 og 1806). Fra det første besøg stammer følgende bemærkning i Münters dagbog: *I det ydre kan man ikke få øje på hans ånd. Han ser fuldstændig ud som en jøde ...*(3, s. 310). Den danske regering og bag den kirkens ledende mænd og det teologiske fakultets professorer fulgte i vid udstrækning oplysningskræfternes ønsker med henblik på reformer af jødisk gudstjeneste, jødiske lærebøger og ansættelser. De jødiske oplysningsmænds mål var, at jøder ikke skulle være en stat i staten, ikke mere være en fremmed nation, men emanciperes og som jødiske borgere ligestilles med andre borgere i riget. Det var denne bestræbelse, som kulminerede med den kgl. anordning af 1814.

Titlen på værket 4. bind *Frie jøder?* sætter berettiget spørgsmålstegn ved den jødiske menigheds frihed. Perioden frem til Grundloven af 1849 belyses bl.a. af de blandede reaktioner i det omgivende samfund, herunder mere eller mindre tvetydige antijødiske holdninger. I den litterære jødefejde i 1813 blev groft antijødiske reaktioner imødegået af et par kendte teologers forsvar for jøderne. Steen Steensen Blicher forsvarede jødernes ret til emancipation, idet han dog ikke mente, at jøder kan nå en sådan grad af borgersind som andre. Grundtvig forsvarede samme ret og understregede samtidig sin egen uenighed med den jødiske tro. I øvrigt mente han på det tidspunkt ikke, at jøder skulle konvertere til kristendommen; det ville blot gøre dem lig samtids kristne: Lunkne og selvoptagne. I den fortsatte polemik efter 1814 indtog Grundtvig en positiv holdning til konvertering. Hele vejen fastholdt han, at det jødiske folk er et udvalgt folk, hvorfor frelseren også blev født her. Grundtvig betoner desuden – som andre før og efter ham – et eskatologisk perspektiv m.h.t. det jødiske folks frelse: *Ved tidernes ende skal folket renses og dets hjerte oplyses, så det kender Kristus som messias* (jf. Rom. 11).

Trods det jødehad, som vedholdende stak hovedet frem, fortsatte regeringen sammen med ledende skikkelser på kristent og jødisk hold bestræbelserne på at integrere den jødiske befolkning. Her rystedes ikke på hånden, når der krævedes indblanding i jødiske forhold. Regeringen satte ikke spørgsmålstegn ved nødvendigheden, Københavns biskop og de teologiske professorer optrådte gerne som rådgivere og censorer, og det jødiske samfund, hvad enten det var konservative kredse eller oplysningsmænd, henvendte sig med forespørgsler og andragender. Et godt eksempel på de forskellige myndigheders fælles bestræbelser er bestemmelsen i den kgl. anordning om indførelse af en religionseksamen eller konfirmation med forudgående undervisning af jødiske unge, piger som drenge. Denne eksamen blev med anordningen betingelse for borgerskab, indgåelse af ægteskab, edsaflæggelse og for at få en anerkendt uddannelse, hvad enten det gjaldt antagelse som svend eller optagelse på universitetet – helt på linje med konfirmationen i statskirken. Konfirmationen blev opfattet som udtryk for loyalitet mod konge og fædreland. Her som ved tilblivelsen af den kgl. anordning i det hele taget spillede Mendel Levin Nathanson – som også stod bag oprettelsen af den jødiske drengeskole i 1805 og af pigeskolen i 1810 – en fremtrædende rolle. Den lærebog, som udarbejdedes til brug i undervisningen, var så influeret af oplysningstanker, at den kunne ignorere Talmud som norm for en jødisk praksis.

Til bedste for den obligatoriske religionsundervisning oprettedes kateketembedet. Betegnende var ønsket om at placere kateketer i en række købstæder repræsenterende de kirkelige stifters områder; resultatet blev mere beskedent, foruden i København realiseredes til en begyndelse ansættelser i Odense og Fredericia. Kravene til kateketernes kvalifikationer fokuserede på dansk-, tysk- og hebraiskkundskaber. Sigtede det sidste på formidlingen af Torah/Gammel Testamente, var tyskkundskaber vejen til også jødiske oplysningstanker; idealet stod klart. Ordningen var ikke uproblematisk og vakte debat. Hvem skulle føre tilsyn med de eksaminerede kateketer: lokale

skolekommissioner eller lokale kvalificerede beken- dere af mosaisk tro, som så skulle deltage i de kristne skolekommissioners møder, i hvert fald når der var jødiske anliggender på dagsordenen? Det skal her erindres, at anordningen af 1814 ikke havde tilladt jøder at beklæde ledende embeder i det offentlige, skønt den havde åbnet for jødernes adgang til uddannelsesvæsenet med borgerskoler, gymnasier og universitet. En del sager og debatter mellem 1814 og 1849 forbedrede efterhånden mulighederne, således fik jøder adgang til universitetskollegier (Regensen; Ehlers), til at tage medicinsk doktorgrad ved Københavns Universitet – en forudsætning for at kunne praktisere som læge – og endelig også til embeder ved universitetet. Dertil kom, at forholdet mellem kateketerne og overrabbinerembedet ikke var klart. Resultatet blev en del indbyrdes konkurrence.

I 1814 var det besluttet, at der ved den planlagte nye synagoge i København skulle ansættes en overrabbiner – eller som kancelliet udtrykte sig: en øverste præst. Den hidtidige rabbiner Abraham Gedalia, som hverken regering eller oplysningsfløjen i den jødiske menighed ønskede at ansætte i embedet, konstitueredes i embedet til sin død. I 1828 udnævntes den tyskfødte Abraham Alexander Wolff til overrabbiner. Wolff var talmudlærd, akademisk uddannet og besad retoriske evner. Hans intellektuelle niveau skabte respekt i kancelli, hos Sjællands biskop og blandt de teologiske professorer – m.a.o. hos de sædvanlige censorer. Da Wolff året efter sin ansættelse indsendte en ny lærebog til regeringen, reagerede både professorer og biskop Münter positivt på den uden dog at anbefale autorisation (og dermed oversættelse af bogen fra tysk til dansk). Mens professorerne vendte sig imod den positive inddragelse af Talmud og gennemgangen af de rituelle love, demonstrerer Münter i sit votum en helt anden indsigt i jødedommens væsen. Biskoppen undlader ikke at påtale den autoriserede lærebogs oplagte mangler og lader ingen tvivl tilbage om, at Wolffs bog bibringer et fint kendskab til jødisk religion, og at forfatteren har videnskabelig og teologisk dannelse, så vidt som denne kan udstrække sig hos en israelit (4, s.

265). Men bogen vil gribe ind i striden mellem de to hovedgrupper i den jødiske menighed, og den strid bør regeringen holde sig ude af. Münter åbner dog mulighed for, at bogen efter forældrenes samtykke kan inddrages i undervisningen med henblik på religionsprøven.

Et stridens æble blev synagogen i Krystalgade, allerede inden den stod færdig. Siden reskript af 1799 havde det været bestemt, at med en ny fælles synagoge skulle de hidtidige private synagoger nedlægges. I 1832 indsendte Wolff til repræsentantskabet et forslag til ny gudstjenesteordning i den kommende synagoge, som videresendte til Danske Kancelli med henblik på godkendelse. Forslaget søgte at balancere mellem de nævnte fløje, ikke desto mindre rettedes fra to sider skarp kritik af Wolffs forslag: Fra den (meget lille) portugisiske gruppe og fra repræsentanter fra den ortodokse fløj i menigheden. M.h.t. portugiserne, som ikke var sefarder af slægt, udbad kancelliet sig en betænkning fra Wolff, som sagligt afviste klagen, desuden et votum fra biskop P.E. Müller, som talte de få virkelige portugiseres sag: De, der fra barnsben havde fulgt den portugisiske ritus, burde have tilladelse til fortsat at følge den. Kancelliet tillod portugiserne at beholde deres synagoge under pålæg om støtte til den fælles synagoge.

Protesten fra den ortodokse fløj fremførtes bl.a. af grosserer Jacob Eibeschütz, som lagde vægt på, at gudstjenesten sålangt fra burde af-hebraiseres – Wolff bebudede prædiken på dansk og udeladelse af dele af bønnerne – tværtimod burde det hebraiske sprog styrkes. Vekselmægler Heymann Levy og urtekræmmer Moses Levy satte ind mod Wolffs forslag om firestemmig koralsang. Mens kancelliet henlagde Eibeschütz' klage, sendte de Levy'ernes til Wolff, som i et omfattende dokument afviste protesten. Det samlede materiale sendtes videre til biskop Müller, som udtrykkeligt støttede Wolffs argumenter og henviste til mundtlige drøftelser med overrabbineren. I SLs fremstilling fremhæves biskoppens omhu med at sætte sig ind i problemer og forudsætninger og betone egne manglende talmudkundskaber. Endelig

refereres jurist og medlem af kancellirådet Anders Sandøe Ørstedes gennemgang af sagens akter, som blev rundsendt mellem de deputerede forud for afgørelsen. Ørsted fremhæver, at Wolffs forslag er udtryk for evne til at forene de stridende parter i den jødiske menighed, og han konkluderer, at det nye ritual bør godkendes. Hvilket skete, ikke med kgl. autorisation, men med kancelliets nådigste bevilling, som Wolff noterer på bønnebogens titelblad (4, s. 288).

Bevæget af julirevolutionen i Paris 1830 bebudedes i Danmark oprettelse af rådgivende stænderforsamlinger. Under forberedelserne udsendtes 1832 et reskript, hvor valgret og valgbarhed til forsamlingerne gjordes betinget af tilhørsforhold til den kristne religion. Repræsentanterne for Mosaik Troessamfund gjorde i en skrivelse til kongen opmærksom på, at jøderne var helt indlemmet i det danske folk, blot ikke i henseende til religion. Medlemskab af stænderforsamlingerne var et borgerligt anliggende og netop ikke et religiøst. Repræsentanterne henviste til den autoriserede lærebog som vidnesbyrd om jødernes danskhed og understregede, at opfyldelsen af alle borgerpligter burde resultere i tilkendelse af de tilsvarende borgerrettigheder. I det udvalg af Oplyste Mænd, som kongen havde nedsat til oprettelsen, kom sagen straks til debat. Flere synspunkter blev fremsat, således forfægtede de to biskoppelige rådgivere, Sjællands biskop P.E. Müller og biskop i Viborg N.E. Øllgaard modsatrettede meninger. Mens Øllgaard i sin argumentation mod jødernes adgang ytrede sig antijødisk – jøder ejer ikke fædrelandssind, mangler redelighed, er optaget af det, der gavner dem selv o.l. – men alligevel mente, at de skulle have valgret, da de ville stemme på tolerancens mænd (!), gendrev Müller sådanne synspunkter og argumenterede for jødernes valgbarhed under henvisning til deres aktive deltagelse i samfundslivet. Afstemninger i udvalget førte til forslag om, at jøder blev både valgberettigede og valgbare.

Forslag og sagens akter blev videregivet til et firemandsudvalg, bl.a. bestående af A.S. Ørsted. I maj

1834 kom den kgl. forordning om stænderforfatningen. Jøderne blev valgberettigede men ikke valg-bare.

Allerede i løbet af de første samlinger kom spørgs-målet om jødernes valgbarhed til forhandling. Også her fremførtes forskellige, herunder antijødiske ar-gumenter. Ørsted påpegede, at valgbarhed var en politisk rettighed, som endnu ikke tilkom alle, såle-des var uuddannede og uformuende udelukket. Man skulle være grundbesidder og bekende sig til den kristne religion. Det er netop den kristne religion, der er garant for *det rette statsborgerlige sindelag, som man ikke kan finde i nogen anden tro uanset jødernes sædelære*. Der er i Danmark ikke religions-lighed, og det skal der heller ikke være (4, s. 342 og 351). Biskop Mynster, som havde efterfulgt P.E. Müller, tilsluttede sig Ørsteds synspunkter. Der var for biskoppen noget stødende i at indbyde jøder til Stænderforsamlingerne, Mynster henviste her bl.a. til gudstjenesten ved forsamlingernes åbningscere-moni. Både Ørsted og Mynster antydede, at jøderne stadig udgjorde en egen nation (4, s. 352f). Der var dog mange indlæg, som vendte sig mod det frem-førte og fremhævede et retfærdighedssynspunkt, at lige byrder må medføre lige rettigheder. – Diskus-sionerne resulterede i Jyske Stænderforsamlings af-visning af jødernes valgbarhed, men i Østifternes Stænderforsamlings vedtagelse af valgbarheden, dog med et meget lille flertal: 32 stemmer for, 30 imod. Kongen gav ikke jøderne valgbarhed. Et resultat som blev kritiseret af bl.a. Grundtvig, som ikke mente, at stat og kirke skulle blandes sammen, man skulle slet ikke operere med tanken om en kristen stat, tro var den enkeltes sag. Og forresten havde *mængden* ingen kristen tro. – Ikke at Grundtvigs synspunkt forekommer synderlig konsekvent, idet han samti-dig advarede mod at tildele *fremmede* valgret – og jøderne er for Grundtvig fremmede – ligesom man burde indskrænke jøders og alle fremmedes ret til at besidde bøndergods, medmindre jøder lod sig døbe (4, s. 370).

Kirkens fremmeste mænd kunne som fremgået have

forskellige meninger om jødernes plads i det oply-ste danske samfund. Derimod kan en almindelig afstandtagen til mission blandt jøder iagttages hos kirkens ledere. Bone Falch Rønne, som i 1821 stifte-de Det Danske Missionsselskab, nærede en person-lig forkærlighed for omvendelse af jøder. Især Fyns biskop Fr. Plum vendte sig skarpt mod denne mis-sionsiver. Plum citerede Chr. Bastholm, hofpræst og en af oplysningstidens betydeligste kirkelige skik-kelser i Danmark: Af hedningerne var det bærmen, som omvendte sig, og når de var blevet kristne, var de stadig bundfaldet! Hvad jøderne angik, betonedes Plum, at de havde fået religionsfrihed, og at man af denne lovgivning måtte slutte, at proselytmageriet er uværdigt for protestantismen (4, s. 432). Tilsva-rende afviste kancelliet den konverterede jøde Johan Christian Moritz' ansøgning om tilladelse til at mis-sionere blandt jøder, en afvisning, som svarede til J.P. Mynsters negative holdning til samme.

Både i værkets 3. og 4. bind – som på flere punk-ter lapper over hinanden – omtaler SL eksempler på jøder, som af egen drift konverterede. Særegne er de tilfælde, hvor jødiske forældre lod deres børn døbe uden selv at konvertere. Det kendteste af disse ek-sempler er Mendel Levin Nathanson, som lod sine ni børn døbe og ved dåben lod dem skifte efternavn til Nansen. Også andre jødiske oplysningsmænd fulgte denne praksis. Poul Borchsenius har karak-teriseret udviklingen som en overgang *fra et mind-stemål af jødedom til et mindstemål af kristendom* (*Historien om de danske jøder*, Forlaget Fremad 1968, s. 69). Hvordan det end er, turde disse kon-verteringer tale højt om de frie jøders manglende ligestilling. – Efter Grundlovens bestemmelser om fuld religionsfrihed fandt ikke blot jøders overgang til kristendommen sted, kristne konverterede tilsva-rende til jødedommen. Rabbinerne var dog yderst forsigtige med at antage konvertitter, dels understre-gede de, at jødedommen ikke søger proselytter, *da de fromme og retfærdige af alle nationer har del i det evige liv* (således overrabbiner Max Schornstein, 5, s. 372), dels krævedes der seriøsitet af kandidaterne. SL bringer i bind 5 eksempler på A.A.Wolffs og

David Simonsens afvisninger af kristnes optagelse i jødedommen, ligesom han omtaler en protokol fra Wolffs og Simonsens embedstid, som oplister 113 konverterede personer, hvoraf kun nogle konverterede i forbindelse med ægteskab. – Den danske Israelmission, som oprettedes i 1885, koncentrerede opmærksomheden om jødiske flygtninge fra Rusland og Østeuropa.

Fra tiden omkring Grundloven blev blandede ægteskaber hyppigere. Spørgsmålet om hvor børn fra disse jødisk-kristne ægteskaber hørte til, blev en aktuel problematik. Set fra jødisk side var det enkelt, om man fulgte den klassiske definition på en jøde: At den er jøde, som er født af en jødisk mor eller er konverteret. I praksis var det vanskeligere. Forældre, hvor den jødiske part var faderen, kunne ønske at få barnet indskrevet i Mosaisk Troessamfunds protokoller. O. 1900 var det blevet praksis, at man efterkom sådanne ønsker, og at man også lod et sådant barn jødisk konfirmere. SL belyser forholdet med et eksempel fra familien Metz, hvor en datter med jødisk far fulgte undervisningen i Religionsskolen – og var en af dens dygtigste elever. Efter sidste lektion oplyste hun over for den daværende ortodokse rabbiner Tobias Lewenstein, at hendes mor var kristen, hvorefter Lewenstein nægtede at lade hende konfirmere. Optage hende i menigheden ville han gerne, men forudsætningen var, at hun fulgte en ortodoks praksis. Resultatet af episoden blev flere udmeldelser af trossamfundet. Lewenstein blev siden afskediget af repræsentantskabet. – Under overrabbiner Max Friediger (overrabbiner 1920-47) enedes Religionsskolens bestyrelse og repræsentantskabet om, at børn af blandede ægteskaber kunne modtage undervisning af skolens lærer i hjemmene. Samtidig styrkedes skolens profil med flere fag. Skolens betydning blev yderligere styrket, da dr. phil. Marcus Melchior i 1934 blev dens leder. Velkomstordene til Melchior: *Med denne Institution staar og falder vor Menigheds Fremtid* (6, s. 43) lød på baggrund af den truende udvikling i Tyskland.

I værket 5. bind, *Folkekirken og jøderne*, følger SL tiden fra Grundloven af 1849. Med Grundlo-

ven blev Mosaisk Troessamfund et selvstændigt anerkendt trossamfund. Synagogens rabbinere – eller som det fortsat hed både officielt og internt: præster – fik samme embedsmæssige beføjelser som statskirken, nu folkekirken, gejstlige til at udføre religiøse handlinger med borgerlig gyldighed. Også økonomisk var der tale om en selvstændiggørelse. Mosaisk Troessamfunds medlemmer var nu kun pligtige at betale afgift til deres eget samfund, og de kunne uden videre melde sig ud. I de følgende år kunne samfundet opleve, at jøder nægtede at betale bidrag med den begrundelse, at de aldrig havde meldt sig ind. De udmeldelser, der fulgte, var blot en af mange udfordringer. Overrabbiner Wolff, som bestred embedet til sin død i 1891, var den afgørende kraft i det jødiske samfund. Det viste sig bl.a. i den fortsatte problematik om edsafleggelse, i diskussionen om konverteringer, og i Wolffs omfattende gendrivelse af anti-jødisk propaganda i det nu klassiske værk *Talmudfjender. Et genmæle mod de seneste angreb på jøderne og jødedommen*. Hertil kom Wolffs indflydelse på de høje krav til kandidater til danske rabbinerembeder, krav som fortsat er gældende. Fra begyndelsen af sin embedsperiode stillede Wolff sig yderst kritisk til kateketembedet og til kateketernes kundskabsniveau og satsede i stedet på, at interesserede unge mænd fulgte et uddannelsesforløb, hvor de efter at have erhvervet de nødvendige forkundskaber studerede jødisk teologi ved et af udlandets rabbinerseminarier; her var typisk tale om 7-årige studieforløb. Da det kom til oprettelsen af et andenrabbinerembede ved Københavns Synagoge, udnævntes David Simonsen, som inden sine studier ved det jødisk-teologiske seminarium i Breslau havde studeret orientalske sprog og filosofi ved Københavns Universitet. Simonsen bestred embedet, indtil han ved Wolffs død udnævntes til overrabbiner.

Med den grundlovs-givne selvstændighed var det oplagt, at Wolff igen søgte om autorisation af sin egen lærebog til brug ved undervisningen til religionsprøven. Bogen blev sendt ind i en revideret udgave, bl.a. var den nu mere pædagogisk lagt til rette og var

forsynet med vejledninger til de lærere, som skulle bruge den. Skønt ganske upolemisk i sin fremstilling, formår Wolff at tilbagevise en række af de fordomme og anklager, som vedholdende blev fremsat om jødedom og jøder. Bogen blev sendt til Kirke- og Undervisningsministeriet, som vanen tro videre sendte den til det teologiske fakultet. I den betænkning, som efter nogen tøven blev resultatet – for skulle fakultetet overhovedet ytre sig – fremhæves bogens oplagte fortrin i forhold til den hidtidige, den anbefales, idet der udtrykkes betænkelighed ved, om den jødiske menighed (læs: dens konservative gruppering) kunne stille sig tilfreds med den. Ministeriet tog i sin fremsendelse til kgl. godkendelse ikke hensyn til betænkelighederne. Bogen blev endelig autoriseret.

Jøders edsafleggelse i retssager havde siden middelalderen været bestemt af en særlig problematik. I Danmark blev de mest antijødiske former – som at den sværgende skulle stå på et svineskind, ved ligbåre eller kiste, mens han med hånden på Torahan nedkaldte straffe over sig, dersom han svigtede eden – afskaffet med en anordning af 1747, ikke desto mindre var eden *more judaico* stadig ydmygende. Kort før Grundloven var praksis yderligere revideret (1843); Wolff og Mosaisk Troessamfunds repræsentantskab havde været inddraget. Praksis var nu, at den jøde, som skulle aflægge ed, i nærværelse af en jødisk gejstlig lagde sin højre hånd på skriftstedet 2. Mos. 20,7 (*Du må ikke udtale Herren, din Guds navn forfængeligt, for Herren vil ikke lade den være ustraffet, som udtaler Hans navn forfængeligt*, Bent Melchior overs.) i en hebraisk udgave, mens en særlig formular blev fremsagt. Allerede i 1848 fremsendte Wolff til Kirke- og Undervisningsministeriet med henblik på en videre sendelse til Justitsministeriet en redegørelse til ændring af praksis. Redegørelsen omfatter en forklaring af: Edens betydning i GT; eden i jødisk retslære; praksis i andre europæiske lande (hvoraf nogle allerede havde jødiske dommere, for hvilke kristne aflagde ed); det fordoms skabende ved kravet om en gejstlig nærvær – er en jøde mindre troværdig end andre, og er edsaflæg-

gelses uden gejstlig medvirken (den gejstlige kunne erstattes af en anden oplyst jøde) mindre bindende? Endelig forklarer Wolff gældende praksis' modstrid mod princippet om lighed for loven og modsætningsforholdet til Grundlovens ånd. Wolff foreslår, at håndspåleggelsen erstattes af en løftet højrehånd og formuleringen: *Jeg sværger ved Gud / ved Gud og hans hellige ord eller lignende*; at en gejstlig nærvær afskaffes ligesom en særlig bog; at den indledende formaningstale revideres, så den svarer til handlingen. Efter 10 år (!) måtte Wolff rykke for en reaktion. Den proces, der gik i gang, indebar indhentning af udtalelse fra trossamfundets repræsentantskab, som støttede Wolff; udtalelser fra de forskellige retsinstanser, som til en vis grad var positive, men hvorfra det blev foreslået, at der indhentes erklæringer fra det teologiske fakultet og fra Sjællands biskop; udtalelser fra det teologiske fakultet, hvis professorer bragte forskelligt op overvejende af negativ art, og hvor spørgsmålet, om den sværgende skal stå med bedækket hoved, inddrages, hvormed det understreges, at der er tale om en religiøs handling. I øvrigt anså fakultetet det for stødende, dersom en jøde skulle sværge ved *Guds hellige ord*, som foreslået af Wolff. Fakultetets samlede votum kunne ikke anbefale en forandring. Endelig indhentes en udtalelse fra Sjællands biskop H.L. Martensen, som lå tæt på fakultetets erklæring. Hvorfor ministeriet for kirke og undervisning ikke kunne anbefale andragendet.

Snart efter blev der i Rigsdagen rettet spørgsmål til justitsministeren: Erkendte ministeren, at lovbestemmelsen om jøders edsafleggelse var utidssvarende? SL oplyser ikke hvem, der stillede spørgsmålet, og drøfter ikke sagen. Men det ligner en tanke. Og nu kom der skub i tingene. I stedet for de sædvanlige instanser høres sognepræsten i Gladsaxe, dr. theol. Chr. H. Kalkar, søn af rabbiner i Stockholm S.I. Kalkar. Han var konverteret, havde studeret teologi og taget doktorgrad ved Københavns Universitet og fungerede som censor ved teologisk embedseksamen. Kalkar foreslog på baggrund af Grundlovens anerkendelse af det jødiske samfund, at der ikke skulle være en

præst til stede – det forlangte man jo ikke ved andres edsaflægning. Var der måske præster til stede ved katolikkers edsaflægning? Da jøder kan indtage offentlige embeder og dermed være medlemmer af borgerrepræsentation, rigsdag, rigsråd og med udsigt til højere poster som ministerembeder, er det en *anomali*, hvis man viser dem mistillid ved at kræve nærværelse af en præst ved deres edsaflægning. Med den begrundelse, at dansk er blevet jødernes modersmål, foreslog Kalkar endvidere, at bestemmelsen om at berøre en hebraisk pentateuk burde falde bort; fastholdt man bestemmelsen, måtte en katolik henvises til den latinske bibel. Overhovedet er berøring af en genstand overflødig. Det bedste ville være en dansk edsformular med henvisning til et par skriftsteder i lighed med 2. Mos. 20,7, en formular, som skulle læses af den sværgende, mand eller kvinde. M.h.t. hovedbeklædning, burde afgørelsen overlades til den sværgende. Ministeriet fremsatte herefter lovforslag til behandling i Rigsdagen. Sagen kom i udvalg, og udvalget konkluderede, at det var unødvendigt at stille særlige krav til en jødisk edsaflægning. Udvalget kunne ikke se det stødende i en ed aflagt *ved Guds hellige ord*, ligesom det ikke fandt det påkrævet med særlige bestemmelser af ordet Gud, da Mosaisk Troessamfund jo tilbad én Gud, nemlig den ene sande. I øvrigt henviste udvalget til lovbestemmelserne i Nederlandene, Belgien, Frankrig, Italien, Nordamerika og en række tyske stater. Ved behandlingen af forslaget i landsting og folketing var debatterne livlige, i Landstinget blandede professor i klassisk filologi, tidligere kultusminister J.N. Madvig sig med støtte til kravet om, at jøder skulle stå med bedækket hoved; man skulle sikre sig, at jøder forstod, at edsaflægning var en hellig handling. Heroverfor henviste andre til Wolffs klargørelse af, at eden under alle omstændigheder for en jøde er hellig. Madvig understregede i øvrigt, at det er i orden at den kristne viser sig som kristen og jøden som jøde: *det stødende er derimod, at man enten vil tvinge ham, fordi han er jøde, til at foretage noget, der for os er komisk, eller vil tænke ringere om ham, fordi han er jøde. At han viser, at han er jøde, gør slet ikke noget* (5, s. 233) – et sundt synspunkt. I

det forslag til lovbestemmelse, som videresendtes til Folketinget, blev spørgsmålet om hovedbeklædning overladt til edsafleggerens afgørelse. Lovudkastet – som var i fin overensstemmelse med Wolffs forslag – blev vedtaget og approberedes af kongen i april 1864. – Wolff fulgte hele vejen debatterne tæt og reagerede med artikler, som refereres minutøst af SL.

Talmudfjender kom i 1878 og var en omfattende tilbagevisning af en række angreb på jødedom og jøder fremsat i årene 1876-78. Da angrebene fremsattes i bogform af mennesker, som var agtede, og hvem mange lyttede til, følte Wolff sig nødsaget til at tage til genmæle. Det drejede sig om præsten ved Garnisons Kirke N.G. Blædel, medstifter af Indre Mission i 1865, af SL karakteriseret som modepræst, som i 1876 udsendte værket *Udvidet Confirmations-Undervisning eller evangelisk-luthersk Kirkelære*, i realiteten en håndbog i kristen dogmatik, skrevet med polemisk brod mod katolikker, metodister, baptister, mormoner – og ikke mindst jøder. Det er bemærkelsesværdigt, at SL, som værket igennem ellers ikke har ønsket at belyse og diskutere antisemitismens historie, og som i bind 1-4 afdæmpet har skelnet mellem teologiske diskussioner af forholdet mellem jødedom og kristendom og en antijødisk agitation, under gennemgangen af Blædels angreb karakteriserer synspunkterne som antisemitiske og også taler om *ren antisemitisme* (5, s. 57.65; jf. i Indledning s.12); karakteristikken benyttes i det følgende og naturligvis markant i bind 6.

Foruden fra Blædel sattes et angreb ind fra præsten Johs. Kok, siden professor, som genskrev et tysk værk med rejseskildringer fra Det hellige Land, men udvidede skildringerne med opbyggelige betragtninger, hvor det centrale var påvisning af de gammeltestamentlige profetiers opfyldelse. I bogen, som kom i 1878, lagde Kok sig tæt op ad Blædels synspunkter på jødedom og jøder. I 1877 samlede den norske præst Johs. Chr. Heuch, siden biskop i Kristianssand, en række af sine artikler vendt mod Georg Brandes i et selvstændigt skrift, *Dr. G. Brandes' Polemik mod Kristendommen*. Også her bruger

SL glosen antisemitisk. Endelig drejer det sig om biskop H.L. Martensens værk *Den christelige Ethik*, som kom 1871-78.

Kendetegnende for Blædel og Kok er et fundamentalistisk bibelsyn. Grundlæggende er opfattelsen af Kristus som verdenshistoriens nøgle. Israels og jødernes historie forstås som én lang kamp mod Gud, jødernes skæbne som et folk spredt over jorden anskues som Guds retfærdige straf. At de ikke er bukket under, hænger sammen med det typisk jødiske: De ligner hinanden, står i forbindelse med hinanden, taler samme sprog, er rige og vokser i antal. Den opløsning, som if. Blædel har præget jødedommen siden 1800-tallet – der tænkes på reformjødedommen – og som har skabt en overfladisk rationalisme, er en forberedelse af Antikrists komme. Den jødiske ungdom repræsenterer en frivolitet, som er anmassende og et særkende for jøder. I forreste række blandt disse religionsløse står jødiske forfattere, som kæmper for fri tanke, fri kærlighed og kødets nydelser. Ved siden af denne moderne jødedom findes en anden, som har forbundet det moderne med brudstykker af religion og filosofi, og som er i færd med at etablere en verdensreligion, som tilstræber kristendommens endeligt. Alt dette er begyndelsen til Antikrists tid. Og Antikrist – vil være en jøde! Blædel følger her F. Godet (der savnes en litteraturhenvisning). Blædel henviser i øvrigt til, at jødernes penge behersker samfundene; sådan er deres karakter.

Foruden til Bibelen henviser Blædel og i hans følge Kok flittigt til Talmud, dog uden nøjagtige kildehenvisninger. Det er ved brugen af Talmud, at Wolff sætter sin kritik ind: Blædel og Kok ved ikke, hvad Talmud er, hvad de ved, har de på andenhånd. På de første 250 s. af *Talmudfjenders* godt 500 sider gennemgår Wolff forskellige aspekter af Talmud, idet han til sammenligning og perspektivering inddrager sin omfattende nytestamentlige og kirkehistoriske viden. At jøderne skulle opfordre til had mod de kristne vises bestemt tilbage. I sammenhængen kommer Wolff ind på budet om kærlighed til næ-

sten. Mod Heuchs angreb på Brandes' had til kristendommen, gør Wolff opmærksom på, at Brandes ikke er troende jøde; hans afvisning af kristendommen har intet med hans afstamning fra det jødiske folk at gøre. Hvad forholdet mellem reform- og ortodoks jødedom angår, påpeger Wolff, at begge grupper nu er samlet i den fælles synagoge. At forkæmpere for det religions- og traditionsløse særligt skulle være at finde blandt jødiske forfattere er blot et punkt mere, hvor Blædel og Kok er uvidende om de faktiske forhold. At Wolff indimellem ikke kan modstå fristelsen til sarkasme, er forståeligt, således i forbindelse med påstanden om, at den i 1848 givne ligeberettigelse skulle have noget at gøre med menneskerettighederne og være et vidnesbyrd om jødernes forbindelse til den franske revolutions antikristelige frihedsbestrebelse; her glæder Wolff sig over, at Blædel dog ikke giver jøderne skylden for den franske revolution. – Over for kiliastiske fantasier spørger Wolff sarkastisk, hvordan Jesus mon skal betragtes, når han kommer igen: som fremmed eller som gæst? I øvrigt redegør han for et jødisk syn på messiasiden, som indebærer fred og kærlighed.

For H.L. Martensen stod det fast, at kristendommen er betingelsen for, at en social retfærdighed kan udfolde sig i staten. Staten skal derfor værne om kirken. I sin *Ethik* forklarer Martensen synspunktet sådan, at folket skal bøje sig under den kristne traditions autoritet. Dette forhold er imidlertid netop nu ved at ødelægges af den tendens til opløsning af den kristne stat, som pågår. Martensen peger på individualisme og religionsløs humanitet som en del af årsagen. Særligt fremhæves den moderne jødedom som aktiv i opløsningsprocessen. Martensen ved nok, at de kristne i århundreder har undertrykt og mishandlet jøderne, men det var jøderne med deres *udsugelser* selv skyld i. Når de nu har fået frihedsrettigheder, kan de frit angribe kristenheden. Mens de har aflagt deres fædre religion, har de holdt fast ved det nationale mål: at opnå verdensherredømmet. For at nå målet benytter de sig af de kosmopolitiske principper om menneskerettigheder. Med deres penge, liberale holdninger og magt over pres-

sen, hvortil føjer sig moderne jødiske forfatters indflydelse, vil jøderne trænge kristendommen ud af det offentlige liv. Liberalismens tolerance-evangelium er farligt: Jøder kan kræve adgang til de højeste embeder, og fx dommerembedet vil ikke mere være forbeholdt kristne! – Det er værd at lægge mærke til, at menneskerettighederne som en ny og negativ størrelse er central for de fire angreb på jødedommen, som Wolff tager til genmæle imod.

Imod Martensens tanker om staten anfører Wolff, at staten er en retsstat, ikke en kristen stat. Wolff inddrager her som andre steder den tyske filosofisk-politiske debat for at vise, at Martensens synspunkter er uholdbare. Hvad de jødefjendtlige udsagn om udsigelser angår, henviser Wolff til, at for jøder gælder statens love. De politiske ambitioner og planer, Martensen ruller op, kan Wolff ikke få øje på. Og Wolff understreger, at jødedommen ikke udgør en nationalitet, men angiver en tro og en afstamning. Påstanden om jødernes rigdom afvises, ligesom det betones, at de jøder, som har siddet i rigsdag og kommuner altid har holdt sig tilbage i spørgsmål, som angik kirken. Og jødiske forfattere – dem kender Wolff bedre end Martensen. Afsluttende vender Wolff tilbage til budet om kærlighed til næsten. At agte medmenneskets overbevisning stammer ikke fra den franske revolution, men fra Bibelens kærlighedsbud.

Oplysning og frihedsrettigheder – det er oplagt, at toneangivende skikkelser i den danske folkekirke ikke formåede at se uheldet på deres jødiske medborgere.

I 6. og sidste bind, *Jødesympati og jødehad i Folkekirken*, er hovedemnet holdningerne i folkekirken til den antisemitisme, som bredte sig i Danmark fra begyndelsen af 1900-tallet, og som kulminerede i 1930'erne og under besættelsen. I sin gennemgang disponerer SL stoffet efter tre faser: 1877-1916; 1917-1933; 1933-1940. I alle faser er holdningen bestemt af udviklingen i Tyskland, en baggrund, SL klart ridser op. Første fase domineres af ændringen af den jødefjendtlige argumentation fra hovedsageligt at være religiøs til at omfatte racesynspunktet.

SL understreger, at den religiøse argumentation fortsætter, ligesom antisemitiske synspunkter er offentliggjort i Danmark tidligere. – Den første danske antisemitiske forening stiftedes i 1917.

Her som andre steder i værket – jf. ovenfor under omtalen af Blædel – trænger behovet for en klarere definition af *antisemitisme* sig på. Var kirkens synspunkter op til vor egen tid ”blot” antijudaistiske, eller overskred de grænsen til antisemitisme? Et eksempel på, hvor nemt man kan komme i tvivl, er Luthers jødefjendtlige skrifter. SL kommer selv ind på problematikken under omtalen af den tyske lutherske teolog Adolf Stöcker (1835-1909). I sine bestræbelser på at samle mellemklasse og proletariat i et kristeligt-borgerligt parti inddrog Stöcker en antijødisk argumentation bl.a. under henvisning til Luther. Om forsøget på at frikende Stöcker for antisemitisme, siger SL: *Dette standpunkt er svært at opretholde. Stöcker var teolog og i sine antijødiske udsagn henviste han især til Luther, ligesom han knyttede det tyske nationaltilhørsforhold ganske nøje sammen med den kristne tro* (6, s. 101f). Andre steder i værket og også i det sidste bind forsøger SL at lægge afstand mellem Luther og antisemitisme. Her savnes konsekvens – eller bare nærmere forklaring. Under en af flere omtaler af Grundtvig betoner SL, at hans syn på jøderne som gæster og fremmede er *klart antijødisk og dukker op den ene gang efter den anden i de antijødiske og senere antisemitiske skrifter* (5, s. 119), men Grundtvigs synspunkt betegnes ikke som antisemitisk. Retter SL sig her efter selve glosens alder – at den dukker op i 1870'erne – eller trænger problematikken sig først på, da den med race-teoriernes opkomst og nazismens udvikling ikke længere kan undviges?

I Danmark blev det Frederik Nielsen, teologisk professor, senere biskop og tilhørende den grundtvigske retning, som præsenterede såvel Stöcker som den katolske teolog August Rohling. I Rohlings bog *Der Talmudjude* (1871) – et helt igennem uvidenskabeligt værk med løsrevne citater og tendentiøse fortolkninger – samles opmærksomheden om jødernes Kristushad, som eksemplificerer deres foragtelige

egenskaber. Frederik Nielsen anmeldte Rohlings bog i *Dansk Kirketidende* uden at antyde kendte tyske teologers indsigelse. Selv applicerer Frederik Nielsen det hos Rohling fremførte på den moderne jødedom, et emne, han fortsat beskæftigede sig med. Hans angreb på Moses Mendelssohn og Abraham Geiger er voldsomme. Frederik Niensens bog om Stöcker kom i 1886, også denne uden en omtale af tyske teologers modsigelse. Med sin grundtvigske baggrund kunne forfatteren ubekymret tilslutte sig sammenhængen mellem kristendom og folkelighed.

I 1917 stiftedes *Dansk Forening til Fremmedelementers Begrænsning*, som et par år efter skiftede navn til *Danskerligaen*. *Dansk Nationalt Tidsskrift* så dagens lys med et første nummer, som inddrog uddrag af Martensens *Ethik*. En af stifterne, skolelærer Hans Brunøe, udgav bogen *Danskerne og de andre eller Jøder og Jøders Arbejde iblandt os*, if. SL den endnu mest antisemitiske bog i Danmark. Brunøe var den første herhjemme, som opfordrede til boykot af handel med og betjening af jøder.

I 1919 udsendtes på tysk *Zions Viser Protokoller*. I 1923 udgav den senere nazistiske chefidéolog Alfred Rosenberg uddrag med kommentarer. Samtidig kom Henry Fords *Den internationale Jøde. Et Verdensproblem*. Begge skrifter fik enorme konsekvenser i Europa. I Danmark inspirerede de til nye grupper og bladudgivelser. Det vakte til modsigelse i kirkelige kredse. Blandt modsigerne var den førende kraft i *Dansk Israelmission*, professor i Ny Testamente Frederik Torm, som straks efter udgivelsen af *Protokollerne* havde afvist dem som et falsum og angreb den danske oversætter for at gå et jødefjendtligt ærinde. Torms årvågenhed blev ikke mindre efter Hitlers magtovertagelse, han reagerede skarpt på antisemitisme og forfølgelser og beklagede, at alle lande lukkede grænserne for jøder på flugt. Israelmissionen nedsatte en komité, som parallelt med andre danske emigrant-komiteer, herunder en folkekirkelig, samlede penge ind til hjælpearbejde blandt flygtninge fra Tyskland. Israelmissionens indsamling gjaldt specielt *ikke-ariske Kristne*, dvs. døbte jøder og kristne af jødisk afstamning.

En glimrende indsats ydede Torm, da han havde overtaget orienteringen om tyske kirkelige forhold i *Præsteforeningens Blad* – et fagblad, der dengang som nu kommer ugentligt. En tid havde sognepræst Jens Holdt denne orientering, men der var stærk utilfredshed med hans artikler. Holdt – også han hjemmehørende på den grundtvigske fløj – lod sig narre af den grundtvigske betoning af det folkelige til at mene, at det, der foregik i den tyske kirke efter 1933 var et gennembrud af det folkelige, hvorfor han støttede *Deutsche Christen*, som ville skabe en syntese af nazisme og kristendom, mens han tog afstand fra Martin Niemöller, Karl Barth, (Barmen-erklæringen maj 1934) og Den tyske Bekendelseskirke. Torm derimod gik detaljeret ind på Bekendelseskirkens opposition. – Holdt gik så langt som til at støtte den danske nazistiske præst Anders Malling, som gjorde lynkarriere i DNSAP. Med hensyn til Malling mener SL – med Sofie Bak – at hans indremissionske tilhørsforhold var af væsentlig betydning for hans antisemitisme, et synspunkt, som ikke følges ud over en konstatering af, at Indre Mission fortsatte den gamle antijudaisme uanfægtet af de europæiske jøders lidelser: Jøderne straffes, fordi de ikke holdt pagten med Gud. Israelmissionens repræsentanter kunne fastholde tilsvarende synspunkter. Her meldte Torm klarere ud: *Sande kristne kan ikke være antisemitter*.

I 1936 udsendte Universitetets eksperter i Gammel og Ny Testamente – foruden Torm var det Aage Bentzen, Flemming Hvidberg og Johannes Pedersen – sammen med biskop H. Fuglsang-Damgaard en fælles protest mod *Zions Viser Protokoller* udgivet i Danmark af Aage H. Andersen, og andre antisemitiske skrifter af Andersen og meningsfæller. En lignende protest kom fra Mosaisk Troessamfund. Protesterne og den følgende retssag mod antisemitterne resulterede i 1939 i tilføjelsen af racismeparagraffen til straffeloven.

Også biskop Fuglsang-Damgaard var tidligt på vagt over for antisemitismen. I sine bestræbelser kommunikerede han med overrabbiner Max Friediger. Det var karakteristisk, at Fuglsang-Damgaard efter

Krystalnatten reagerede med en prædiken holdt ved Lundeuskirkens indvielse. Prædikenen blev fulgt op med et interview i *Kristeligt Dagblad*, hvor han opfordrede til, at man i kirkerne den følgende søndag bad for de lidende jøder (6, s. 268). Københavnske præster sluttede op om biskoppen, idet 149 af 190 mulige erklærede deres støtte. Fuglsang-Damgaards ytringer kaldte dog også på protester. Sammen stillede Fuglsang-Damgaard og Torm sig i spidsen for en folkekirkelig indsamling (1936-37), også denne til fordel for ikke-ariske kristne. Det var for begge magtpåliggende, at folkekirken som sådan stod bag. Kirkeministeriet bakkede op, der udsendtes cirkulære, fulgt op af en indtrængende henvendelse til præster og menighedsråd. Dette skal sammenholdes med Danmarks officielle politik over for flygtninge med et J stemplet i passet. Cirkulærets kortfattede formulering, hvor Tyskland ikke nævnes, understreger ligesom den medfølgende henvendelse, som var fortroligt-stemplet, den overordnede forsigtighed. Repræsentanter for alle kirkelige retninger undtagen Tidehvervsbevægelsen men inkl. baptist- og metodistkirken stillede sig bag indsamlingen.

Til denne indsamling føjede sig en indsamling til nødlidende jøder foranstaltet af *Kristeligt Dagblad*. Her var ingen berøringsangst. Indsamlingen adresseredes til jøder fanget mellem Tysklands udvisning af dem til Polen og Polens afvisning af dem, til fattige jøder, som blev hjulpet til oversøiske lande, og til unge jøder, som blev hjulpet til Palæstina. Det danske jødiske samfund reagerede med taknemlighed og via Ritzaus Bureau.

Over for den voksende antisemitisme og udviklingen i Tyskland reagerede overrabbiner Max Friediger i *Jødisk Familieblad* med oplysninger dels om jødisk religion og historie, dels om forholdene i Tyskland. SL fremhæver hans apologetiske metode (6, 295), linjen var forsigtig. Fra 1934 overtog Marcus Melchior orienteringen og satte ind med påvisning af antisemitismens udvikling og konsekvenser, af racespørgsmålets tvivlsomme karakter, løgne og vrangforestillinger afvistes, og Melchior advarede de danske myndigheder mod at tilbagesende jødiske

flygtninge. Samtidig indledte Melchior et foredragsvirke i kristne menigheder og andre forsamlinger. I 1936 udsendte han bogen *Man siger, at jøderne ...* Ingen tvivl om at indsatsen betød en ændring af manges stereotype forestillinger. Melchior var ikke bange for at formulere en kritik af dansk kristendom: At børn opfostres med billedet af jøderne som Kristi mordere, og at de kirkelige kollekter – i en nu skønt sent forladt form – beder om *jøders, muhammedaneres og hedningers* omvendelse.

Fra kirkelig side gjordes et helhjertet forsøg på oplysning om og forsvar for jødedommen af Poul Borchsenius, præst i Randers, som fra 1943 måtte flygte til Sverige.

Men der fandtes også nazistiske danske præster. Anders Malling er nævnt, SL nævner en større kreds, som i 1943 talte 13 personer. Herfra blev ethvert forsvar for jøder angrebet. Således blev teologerne K.E. Løgstrup og – ikke mindst – Hal Koch udråbt som *jødelakajer*.

Ovenfor er nævnt grundtvigske mistolkninger af nazismen som ægte folkelighed. I 1940 tog Vendsyssels grundtvigske Præstekonvent et anderledes initiativ. Konventet ønskede gennem henvendelser fra vælgere til Rigsdagen at udvirke, at den stemte nej, dersom forslag om særlove for jøder kom til afstemning. Indledende tog konventet kontakt til Friediger og Torm. Da der samtidig havde været kontakter mellem de to og Kirkeministeriet – ministeriet kunne berolige i sagen – blev konventet foreløbig bedt om at undlade en henvendelse. Friediger sendte en varm tak. Da Friediger 29. august 1943 sammen med andre fremtrædende jødiske personligheder blev interneret i Horserød, forsøgte konventets talsmand Otto Paludan at gå videre med sagen, men uden held.

Efter regeringens afgang 29. august 1943 udsendte biskop Fuglsang-Damgaard en hyrdeskrivelse i sit stift. Det var en opfordring til at fastholde kirkens bekendelse og til at bede også for *Herrens gamle Ejendomsfolk*. Få dage efter udsendte han en meddelelse om, at han havde været i Udenrigsministeriet

og der fået forsikring om, at jødespørgsmålet slet ikke var på dagsordenen. Han og alle andre blev belært om noget andet med arrestationerne mellem 2. og 3. oktober. Aktionen medførte et hyrdebrev til oplæsning i landets kirker allerede 3. oktober, på alle biskoppers vegne underskrevet af Fuglsang-Damgaard. Brevet erklærer overordnet, at det er kirkens pligt at protestere, hvor jøder forfølges på grund af race eller religion. Efterfølgende arbejdede Fuglsang-Damgaard energisk med organiseringen af pakkeforsendelser til Theresienstadt. Han forsøgte, forgæves, at få Friediger frigivet og fortsatte den korrespondance med overrabbineren, som var begyndt efter biskoppens prædiken i Lundehuskirken; SL giver fine eksempler.

Ved genindvielse af synagogen 22. juni 1945 genkaldte Friediger fejringen af synagogens 100-årsdag i 1933, hvor kong Christian X havde været til stede, og han takkede særligt biskop Fuglsang-Damgaard og præsterne i folkekirken for al støtte og hjælp. I Københavns Domkirke afholdtes en særlig gudstjeneste i anledning af de danske jøders hjemkomst. *Kristeligt Dagblads* overskrift på dagen for synagogens genindvielse: *Kirken hilser Jøderne velkommen hjem* var rammende.

SL belyser især et af de mange efterspil efter besættelsens ophør: Skat Hoffmeyer-sagen. Skønt biskop i Århus, Skat Hoffmeyer under besættelsen havde udtalt sig antisemitisk og aldrig tilbagekaldt sine meninger, blev sagen lagt til side; Kirkeministeriet afviste den simpelthen.

Endnu et væsentligt tema behandles i værkets afsluttende bind: Folkekirkelige kredses holdning til zionismen og til staten Israels oprettelse. Også i denne sammenhæng ydede Marcus Melchior – fra 1947 overrabbiner – en fornem indsats. Melchior støttede den politiske zionisme og forklarede zio-

nismen som en human og socialpolitisk bevægelse og mente samtidig, at zionismen ville gøre Palæstina til et åndeligt centrum kulturelt og religiøst. Han afviste, at zionismen ville gøre danske jøder mindre danske – men de ville nok blive mere jødiske. Hans stemme lød på dette som på jødedommens øvrige områder fortsat klart i den danske offentlighed. Mere brogede var de folkekirkelige reaktioner.

Det er smukt, at SL i bind 6 og dermed som afslutning på hele værket lader Poul Borchsenius få det sidste ord: Jødedom og kristendom er to veje med samme udspring og samme mål. Det er smukt – men tegner ikke folkekirken.

Som sagt: Det er en vældig pionerindsats, SL har ydet. Forfatterens indlevelse og forståelse er markant, men værket er ikke nemt at læse. Alene omfanget er afskrækkende. Man kan vel diskutere, om det er vigtigst, at alt materiale lægges frem, eller om det, der lægges frem, profileres, så læseren får indblik og overblik. Her kunne det have gavnet med opsummeringer i løbet af fremstillingen og ikke blot ved hvert binds afslutning, hvor sammenfatningerne (på dansk og tysk) kan blive meget tætte. Om SL fra begyndelsen har vidst, hvor omfattende arbejdet ville blive, skal anmelderen ikke gøre sig klog på. Men at der i de sidste bind kan spores et vist hastværk – overflødige gentagelser, inkonsekvens i navneformer, for mange trykfejl, foruden en vis stakåndethed – er evident. Dette betyder ikke, at man ikke læser med udbytte. Læseren får en masse at vide. Men de færreste vil holde ud de 6 bind igennem. En brug af værket som opslagsværk kan under alle omstændigheder anbefales.

Desuden og som ovenfor anført: Der savnes en samlet redegørelse for kirkens ansvar i antisemitismens udvikling. Den må komme. Måske bliver det det næste fra SLs kyndige hånd?

Samuel D. Kassow

Who Will Write Our History?

Emanuel Ringelblum, the Warsaw Ghetto,
and the Oyneg Shabes Archive, Indiana University Press 2007

Af Jan Schwarz

Hundredvis af studerende, jøder og ikke-jøder, flokkes til Holocaust kurser på snesevis af amerikanske universiteter. I Washington DC tiltrækker det statsstøttede Holocaust Museum hundredvis af besøgende hver eneste dag. Her bliver man udsat for et bombardement af billeder, tekst, og genstande – en tysk kreaturvogn der blev brugt til at transportere jøder til udryddelseslejre, og en dansk fiskerbåd der bragte jøder i sikkerhed i Sverige. Dette rædselskabinet, (med en enkelt dansk undtagelse), er blevet en fast bestanddel af turisternes dannelsesrejse til den amerikanske hovedstad. Holocaust er et sort hul i vores bevidsthed. Uanset hvor mange fotografier af udmagrede lig og bjerge af afskåret hår vi konfronteres med forbliver det en abstraktion. Derfor er dagbøger og memoirer der formidler tragediens menneskelige dimension så vigtige. I Alexandra Garbarinis *Numbered Days: Diaries and the Holocaust* (Yale University Press 2006), som analyserer hundrede upublicerede jødiske dagbøger skrevet på polsk, fransk og tysk under anden verdenskrig kommer man helt tæt på de individuelle ofre.

En anden akademisk bog, der formår at etablere en forbindelse til individuelle jøder i ghettoer og KZ-lejre, er Samuel Kassows *Who Will Write Our History? Emanuel Ringelblum, the Warsaw Ghetto, and the Oyneg Shabes Archive*, om historikeren Emanuel Ringelblum der iværksatte det såkaldte *Oyneg Shabes*-arkiv i Warszawa-ghettoen. *Oyneg Shabes* (Sabbatens glæde) var et kodenavn for gruppen der mødtes på sabbatten. Under ghettoens ekstreme for-

Emanuel Ringelblum. Født 21. november 1900 – død 7. marts 1944.

hold, lykkedes det historikeren Emanuel Ringelblum at organisere en gruppe intellektuelle til at indsamle materiale om tyskerne forbrydelser, og den jødiske befolknings sociale, kulturelle og religiøse dagligliv. Ringelblums formål var at registrere i den mindste detalje og fra så mange synsvinkler som muligt de forandringer der fandt sted i det daglige liv i ghettoen. Af de hundreder personer der bidrog til *Oyneg Shabes* overlevede kun tre medlemmer.

Hvad er grunden til at navnet Emanuel Ringelblum i dag stort set er ukendt i den akademiske verden og bredere offentlighed på nær et fåtal af jiddishister og Holocaust overlevende? Det skyldes først og fremmest, at det meste af arkivmaterialet er skrevet på jiddish eller polsk. Der findes stadig kun få engelske oversættelser af publiceret materiale, der har været tilgængeligt siden 1940'erne. Arkivet blev begravet i mælkejunger og tinbokse i 1942 og 1943. To af disse beholdere blev gravet op i 1946 og 1950, og det viste sig at en del af materialet var ødelagt eller svært dechifrerbart på grund af vandskade. Alligevel blev omkring 35.000 dokument sider arkiveret i det Jødiske Historiske Institut i Warszawa. Først i de sidste ti år er man begyndt at restaurere materialet. Et komplet katalog over indholdet findes stadig ikke. Ganske få forskere har arbejdet med dette materiale som kræver at man mestrer 4-5 sprog og har et solidt kendskab til den historiske kontekst der karakteriserer otte hundrede års jødisk historie i Polen.

Samuel Kassow, en historiker med speciale i moderne russisk historie, tager i sin bog udgangspunkt i Ringelblums biografi og mellemkrigstidens rige polsk-jødiske liv (en tredjedel af bogen) som må siges at være en forudsætning for Ringelblums initiativ til skabelse af *Oyneg Shabes* arkivet. Politiske og kulturelle bevægelser som bundisme, zionisme, kommunisme og jiddishisme påvirkede Ringelblums historiske studier og græsrodsarbejde som medlem af det venstreorienterede *Poalei Zion*. Dette zionistiske parti forenede troskab over for Moskva med målsætningen om at den jødiske fremtid lå i en jødisk stat i Palæstina. Netop fordi Kassow giver en grundig beskrivelse af intellektuelle og akademiske kontekster i mellemkrigstidens polsk-jødiske samfund, lykkes det ham at vise hvordan denne baggrund ledte Ringelblum til organiseringen af det kolossale arkivarbejde i Warszawa-ghettoen. Han giver en grundig beskrivelse af Ringelblum fra hans fødsel i 1900 i den øst-galiciske by Buczacz som også den hebraiske forfatter Shmuel Y. Agnon kom fra og genskabte i sit litterære værk. To jødiske historikere kom til at få stor indflydelse på Ringelblums intel-

Arkivmaterialet bliver gravet frem efter krigen.

geren af den moderne jødiske historiografi, Shimen Dubnov (1860-1941) og den polsk-jødiske historiker Isaac Schiper (1884-1943). Begge historikere brød med det nittende århundredes tysk-jødiske historikeres *Wissenschaft des Judentums* ved at fokusere på jøden som menigmand, den jiddishtalende *poshete yid* (almindelige jøde), hvis daglige liv de søgte at kortlægge ved hjælp af folkløse, etnografi og den såkaldte *Alltagsgeschichte* (historien om det daglige liv). Disse jødiske historikere var tæt tilknyttet den jiddishe kulturelle renæssance der udfoldede sig i jiddish litteratur og teater i Polen, USA og Sovjetunionen i mellemkrigstiden.

Ved grundlæggelsen af YIVO i 1925 fik det historiske studium af de ashkenaziske jøder (central og østeuropæiske jøder) en institutionel adresse der blev en magnet for jødiske intellektuelle og forfattere der så det som deres mission at rekonstruere det folkelige univers som især kom til udfoldelse på jiddish. En vigtig del af YIVO's arbejde var at samle materiale om lokale forhold i de jødiske shtetler (småbyer) i Central- og Østeuropa. Man benyttede sig af en græsrodsbevægelse bestående af de såkaldte *zamlers* (indsamlere) der på YIVO's opfordring sendte materiale til hovedkvarteret i Vilna: bykrøniker, sange, eventyr, melodier, religiøse skikke, topografi, arkitektur etc. De ledende jødiske forskere indenfor historie, folkløse, lingvistik, økonomi og litteratur var tilknyttet YIVO der fungerede som et uofficielt jø-

disk universitet i mellemkrigstidens Polen. Ringelblums doktorafhandling som blev udgivet i 1932, analyserede jødisk liv i Warszawa i overgangen fra middelalder til den moderne periode. Han bidrog til polske og jiddiske akademiske tidsskrifter samtidig med at han var aktivt involveret i politisk og kulturelt arbejde i YIVO og *Poalei Zion*.

Da Ringelblum startede projektet kort efter at Warszawa-ghettoen var etableret i november 1940 var formålet ud over at dokumentere dagliglivet i ghettoen at indsamle materiale der kunne dokumentere de tyske forbrydelser. Ideen var at materialet senere ville kunne bruges som vidnesbyrd i retssager mod de tyske gerningsmænd og deres hjælpere. Ringelblum understregede over for Hersh Wasser, der var en af de tre overlevende: "Vores opgave er at samle så meget materiale som muligt, så kan de sortere og bearbejde det efter krigen." I materialet der blev reddet efter krigen finder man papirer fra undergrundspresen, dokumenter fra *Judenrat*, tegninger, sporgovnsbilletter, rationeringskort, teaterplakater, invitationer til koncerter og foredrag, journalistiske reportager, litterære arbejder, dagbøger, memoirer og meget andet. Der er essays om ghettoteatret og cafeer, og rapporter om hjem for forældreløse børn. 76 fotografier viser gadescener, sultende børn, det jødiske politi, smuglere der kaster melsække over ghettomure. Til sidst er der tyske deportationsordrer om den store deportation der begyndte den 22. juli, 1942. Det første depot af *Oyneg Shabes* blev begravet tretten dage senere.¹

For at uddybe *Oyneg Shabes'* social- og kulturhistoriske studium af ghettoen opfordrede Ringelblum til indsamling af digte og litterære arbejder. Derfor har vi mulighed for at læse ghettodigte og noveller hvis kunstneriske kvaliteter er forbløffende høj. Det meste blev skrevet på polsk og jiddish. En samling af disse litterære arbejder blev offentliggjort i Bernard Marks *Tvishn lebn un toyt* (Mellem Liv og Død) på forlaget *Yidish-bukh* i Warszawa 1955. Leyb Goldins *Beretning om en Enkelt Dag* (1941) giver et dybdeportræt af en sultende intellektuels kamp for at overleve endnu en dag. I slutningen af 1943,

skrev den jiddiske forfatter Yehushua Perle et anklageskrift mod de jødiske ledere som han fordømte for deres manglende forsøg på at organisere modstand mod tyskernes deportationer. Disse og andre tekster kan man læse i engelsk oversættelse i David Roskies *The Literature of Destruction: Jewish Responses to Catastrophe* (Jewish Publication Society 1988) der også genoptrykker et udpluk af Ringelblums skrifter om etableringen og organiseringen af *Oyneg Shabes*. Den jiddiske poet Avrom Sutzkever som overlevede Vilna-ghettoen, udtrykte i digtet *Hvedekorn* (genoptrykt i Kassows bog), forfattet i Vilna-ghettoen i marts 1943 håbet om videreførelse af jødisk liv og kultur efter krigen:

*Efsher veln oykh di verter
Dervartn zikh ven oyf dem likht –
Veln in sho in basherter
Tseblen zikh umgerikht?*

*Un vi der uralter kern
Vos hot zikh farvandlt in zang –
Veln di verter oykh nern,
Veln di verter gehern
Dem folk, in zayn eybikn gang.*

"Måske vil disse ord bestå
Og nå at skimte lyset –
Og i den skæbnsvangre time
Vil de uventet blomstre på ny?

Og som det urgamle frø
Som forvandles til stilk –
Vil ordene nære
Vil ordene tilhøre
Folket i dets evige gang."

(forfatterens oversættelse)

Fra Warszawa-ghettoen.

”Når en jødisk *sofer* (skriver) starter med at kopiere en Tora må han, ifølge religiøs lov, tage et rituelt bad for at rense sig selv for al urenhed. Denne skribent løfter sin pen med et skælvende hjerte, fordi den mindste fejl i afskrivningen betyder destruktions af en hel verden. Det er med den samme følelse af ærefrygt at jeg begyndte mit arbejde med den ovennævnte titel. Jeg skriver det i et skjulested på den ariske side. Jeg står i gæld til polakkerne for de har reddet mit liv to gange under krigen ... Det er mit ønske at skrive objektivt, sine ira et studio (uden vrede eller fordomme), om spørgsmålet de polsk-jødiske forhold under den nuværende krig.”

Således introducerer Ringelblum sit sidste historiske arbejde, der opsummerede hans karriere som historiker og politisk aktivist. Dette arbejde blev skrevet i en bunker hvor Ringelblum med sin kone og søn, og 39 andre jøder blev beskyttet af en polsk familie i seks måneder indtil gruppen blev forrådt og skudt af Gestapo i marts 1944. Hans fastholdelse af historisk distance og objektivitet under de umenneskelige forhold i ghettoen er et interessant eksempel på hvordan den religiøse skribents kopiering af en Tora inspirerede den moderne historikers rolle som sandhedsvidne. Ringelblum navigerede i dette studie mellem sin taknemmelighed overfor polakkers heltedige redning af jøder (inklusive ham selv og hans familie) med livet som indsats – til den voksende polske ligegyldighed og i mange tilfælde

skadefryd som tilskuere til tyskeres deportationer af jøder. En vigtig grund til polakkers manglende medfølelse med jøderne var, som Kassow nævner, at de ikke blev betragtet som del af det polske moralsamfund. Desuden profiterede polakker direkte fra deportationen af jøder gennem overtagelse af deres ejendomme og ejendele som var en afgørende faktor i polsk overlevelse og social-økonomisk rekonstruktion efter krigen. Ringelblums studie fra 1944 er et væsentligt bidrag til en historisk forståelse af det ambivalente forhold mellem polakker og jøder under og efter anden verdenskrig, der fortsatte med at være et højeksplosivt emne i Polen.²

I Warszawa-ghettoen, som andre steder i Europa under anden verdenskrig, skrev jøder dagbøger og memoarer. De nedfældede deres vidnesbyrd om forbrydelser uden fortilfælde, i de fleste tilfælde uden at overleve til at se publiceringen af deres skrifter. *OyNEG Shabes* arkivet er en samling af sådanne jødiske vidnesbyrd der i Kassows fremragende bog omsider 65 år efter Warszawa-opstanden er beskrevet i en yderst læseværdig historisk afhandling

NOTER

¹ For en detaljeret beskrivelse af bogens indhold se historikeren Peter Millers anmeldelse i *The New Republic*, 3. april, 2008.

² Se Jan T. Gross: *Neighbors. The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland* (Princeton UP 2001) og *Fear. Anti-Semitism in Poland after Auschwitz. An Essay in Historical Interpretation* (Random House, 2006). Se også temanummeret *Making Holocaust Memory*, *POLIN: Studies in Polish Jewry* 20 (2007) red. Gaby N. Finder, Natalia Aleksun, Antony Polonsky og Jan Schwarz

Morten Thing

De russiske jøder i København 1882-1943

Gyldendal, 2008

Af Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane

656 sider inklusive registre, bibliografi og arkivoversigt er, hvad Morten Thing har begået om de russiske jøder i København fra indvandringen så småt tog sin begyndelse i 1880'erne til de distinkte kulturforskelle mellem danske og russiske jøder mere eller mindre forsvandt og integration eller assimilation tog over i 1940'erne.

Det er en spændende bog, der nok gør sig bedst som opslagsbog, idet der er mange gentagelser (noget forfatteren dog allerede i begyndelsen gør læseren opmærksom på). Vi hører om jiddish kultur såsom teater, musik, litteratur og presse, men også blandt andet om socialt hjælpearbejde, politiske grupperinger, det jiddiske bibliotek, foreninger og klubber af alle slags, arbejde og lønforhold samt den sprogekamp, der fandt sted i forhold til at beholde jiddish som sprog efter indvandringen i Danmark.

Bogen er inddelt i tre dele: De russiske jøder i København 1882-1920; Måder, hvorpå man taler om jøder og til sidst en del om De russiske jøder i København 1920-43. For at skrive dette værk har Morten Thing været igennem en stor mængde avis- og arkivmateriale, hvoraf meget er på jiddish og formidlingen af dette giver et levende billede af det aktive miljø, der var i København blandt de jiddishtalende jøder.

Dertil får man også indtryk af de problemer den store immigration skabte internt i menigheden, hvor det tog mange år før de russiske jøder blev optaget på lige vilkår med de danske fx i forbindelse med valg. Det er ikke bare den store historie, som er interessant, den er krydret med små bemærkelsesværdige detaljer. Overraskende er det fx, at det efter at der i løbet af årene omkring første verdenskrig var et væld af jiddiske aviser og nyhedsbreve, som blev trykt i København, var umuligt, da koret *Hasomir* i

1947 afholdt sin 35-års jubilæumskoncert, at finde et trykkeri der kunne trykke på jiddish, så de hebraiske bogstaver på programmet blev skrevet i hånden. Bogen giver et godt indtryk af, hvordan det i Danmark nærmere var assimilation eller integration, der i store træk gjorde det af med jiddish som aktivt sprog, hvor det i andre europæiske lande skyldtes Holocaust. Allerede før anden verdenskrigs begyndelse var antallet af jiddishe arrangementer faldet markant i forhold til højdepunktet i 1920'erne.

Bogen ender med en slags epilog om Pinches Welner, en jiddish forfatter, oprindeligt fra Łódź, som kom til Danmark i 1913. Hans forfatterskab, som for alvor begyndte under opholdet i Sverige 1943-45, har særligt to temaer, jødernes skæbne og erindringer. Interessant er det at høre, at Welner skrev alt på jiddish og så arbejdede med en sekretær om oversættelsen. Præcis på samme måde, som en af de mere kendte moderne jiddishe forfattere, Isaac Bashevis Singer (Yitskhok Bashevis Zinger) gjorde det. Things bog ender egentlig i 1943 – men der er en spændende lille krølle på historien – på trods af, at Welners: *Ved Øresunds Bredder* (Bay di bregn fun Oyresund) blev godt modtaget i Danmark, blev den ilde anmeldt i *Jødisk Samfund*, hvis anmelder så den som et slags smædeskrift mod de gamle dansk-jødiske familier. Dette siger måske noget om, at der alligevel stadig i 1953, da bogen udkom, var en slags skel – eller en slags usynlig mur mellem de russiske "nye" og de "gamle" danske jøder. Det er en virkelig flot bog, som er rig på illustrationer – desværre er en del af fotografierne af plakater og løbesedler så små, at man ikke kan læse teksten.

Der kunne skrives langt og indgående om bogen, men det er nok bedre at lade den tale for sig selv, så læseren ved selvsyn kan få alle detaljerne med.

Kan jeg rumme det?

– en bog om *Dødens engel*

Anders Otte Stensager *Nazilægen Josef Mengele. Liv og forbrydelse*

Af Kaare Bing

De medicinske eksperimenter i Auschwitz kan næppe siges at have været hverken bedre eller værre end-sige mere grusomme eller bestialske end de forsøg, der foregik i andre lejre. De tilfælde, der her er blevet beskrevet taler i den forbindelse deres helt eget sprog. Alle har de det tilfælles, at enhver form for medmenneskelighed og respekt for det enkelte individ fuldstændig tilsidesattes. Fangerne var ganske enkelt reduceret til forsøgskaniner, der om nødvendigt blot kunne erstattes eller ganske enkelt skaffes af vejen, hvis forsøgene mislykkedes.

Disse ord står i værket *Nazilægen Josef Mengele, liv og forbrydelse*, der er udkommet på forlaget Documentas og skrevet af Anders Otte Stensager, magister i forhistorisk arkæologi med speciale i Holocaust-arkæologi, født 1968 – 25 år efter Mengeles storhedstid i Auschwitz og kun 11 år, da Mengele omkom ved en drukneulykke i Sydamerika.

Dette er en bog om ondskab, udført af læger i Det Tredje Rige – Hitlers verden – men i al sin forfærdelse et værk *ikke* kun om det enkelte individ, Josef Mengele, men om en generation af tyske læger. De levede – ifølge forfatteren – i et samfund, der var et resultat af nederlaget og depressionen, der fulgte efter 1. verdenskrig. Dette nederlag der blev starten på årene 20'erne og 30'erne, der igen blev forudsætningen for Hitlermagten.

Var det nu ondskab? Højt begavede veluddannede læger blev vel ikke drevet af ondskab, snarere af den afstumpethed, udviklingen i Tyskland førte til. Dette var værre end ondskab – der jo kræver bevidsthed om at ville det onde – det var almindelige læger, mennesker, familiefædre med glade smil, der bare tjente videnskaben, forskningen. Og der var uhyggeligt mange af dem. Hvorfor så bogen om Josef Mengele – eller Josef som han kaldes hele vejen. Der nævnes utallige læger, doktorer, bogen igennem, SS-læger, der alle har barbariske handlinger på samvittigheden, hvis begrebet samvittighed overhovedet kan anvendes i denne forbindelse. Mengele blev fællesnævneren for dem alle – hans brutalitet var uden grænser, hans nådeløshed overvældende, hans nydelse over at få lov til at være med til ”sektionerne” trods enhver beskrivelse. Og alligevel: Stensager gør det – han beskriver ind i de mindste detaljer, hvad det er for medicinske eksperimenter fangerne underkastes. Som almindelig læser rystes man – som fagmand, læge, må man stå tilbage som efter at have læst en lærebog i medicinske muligheder, som ikke hører til pensum.

Hvorfor så denne bog om Mengele: antagelig fordi han var den mest eftersøgte af alle disse læger (og nazikoryfæer). Han blev kendt som ”Dødens engel” – på grund af den mystik der fulgte ham gennem årene med flugt og dukken op de ejendommeligste

steder – til sidst de mange steder i Sydamerika.

Bogen rummer meget – måske for meget? Der fortælles indgående om barndom, ungdom og ægteskab – meget indgående om raceforskningens vilkår i Tyskland. Vi præsenteres for en række samtidige læger. Vi føres til Østfronten, da krigen kommer og får en indgående skildring af mange af rædselslejrene, og de læger, der arbejdede der, indtil vi endelig! fokuseres på Mengele og Auschwitz, hvor han arbejdede i 1 år. Ellers var der stor udskiftning af læger i lejrene. De læger, der arbejdede dér, holdt ikke længe. Hans metoder og interesser for tvillinger og for romaer, hans medvirken til selektionerne, udvælgelserne, alt dette skildrer Stensager, så indgående, at man skulle tro, at han havde stået ved siden af Mengele under processerne.

Mengele flygtede ved Tysklands sammenbrud, og en spændende historie bliver spundet omkring denne flugt, med alle dens røver- og soldateringredienser. Stensager har udført et kolossalt arbejde, gået ind i

kilderne, og bogen giver os en fornemmelse – for mere kan det ikke blive, da vi aldrig vil kunne forstå denne rædslernes verden – af de skjulte kræfter, som kunne bo i os selv. Hvis galt skal være. Mange af disse læger vendte tilbage til efterkrigstidens Tyskland og blev respekterede læger i alle dele af landet – andre blev henrettet. Nogle begik selvmord – og vi andre læser en bog om en af dem – og går videre til den næste.

Der er noget, der er så bestialsk, at det går over vor fatteevne – og dermed måske ikke rigtig går ind i os.

Men der er mennesker for hvem fortiden aldrig forsvinder. Bogen rummer en indgående litteraturliste og et navneregister, men er ifølge en anmelder i dagspressen behæftet med en del faktuelle svagheder. Disse hindrer imidlertid ikke, at bogen giver os et billede af en krigsforbryder, der står frem med stor gru.

Ny antologi modtager kritik fra den danske ambassadør i Tel Aviv

Behind the Humanitarian Mask

The Nordic Countries, Israel and the Jews

Edited by Manfred Gerstenfeld. Jerusalem, 2008

Antologien med bidrag fra de tre forfattere, Arthur Arnheim, Bent Blüdnikow og Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson blev anmeldt i *Jerusalem Post* af Isi Liebler. Artiklerne bringer ny viden om udvisningen af jøderne fra Danmark under besættelsen. Anmeldelsen blev straks imødegået af den danske ambassadør i Tel Aviv, Liselotte Plesner.

Den 2. december 2008 skrev Berlingske Tidendes mellemøstkorrespondent, Louise Sigsgaard også om sagen med henvisning til Arthur Arnheims artikel der omhandler antisemitisme i Danmark i nyere tid. Berlingske Tidende bragte dementier fra danske politikere, der ikke havde læst bogen, og avisen undlod at bringe eksempler fra bogen om den danske venstrefløjs antisemitisme. Det blev også nævnt, at ambassadør Plesner havde kritiseret bogen i *Ha'aretz*, hvor hun fremhævede højdepunkterne i redningen af de danske jøder under besættelsen, ud fra oplysninger i en forældet publikation. Hun kommenterede deportationen af 21 statsløse jøder fra Danmark, der efter hendes mening havde fået for stor opmærksomhed i antologien.

Antologiens redaktør, Dr. Manfred Gerstenfeld, bemærker hertil i sit svar i *Jerusalem Post*, den 2. december 2008:

In view of these and many other facts mentioned in the book the ambassador's statement that Denmark is a long-term friend of Israel does not stand up so well to scrutiny.

Behind the Humanitarian Mask. The Nordic Countries, Israel and the Jews.

Edited by Manfred Gerstenfeld. Foreword by Gert Weisskirchen

Indeholder artikler om Danmark af:

Arthur Arnheim, "Anti-Semitism after the Holocaust; Also in Denmark" (171-178) og

Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson and Bent Blüdnikow, "Rescue, Expulsion, and Collaboration, Denmark's Difficulties with Its World War II Past" (179-203).

Jerusalem Center for Public Affairs, Institute for Global Jewish Affairs together with Friends of Simon Wiesenthal Center for Holocaust Studies. Jerusalem 2008. 256 sider, ISBN 978-965-218-066-7.

Bogen bliver anmeldt i næste nummer af RAM-BAM.

Nyt udefra

Frankfurts jødiske Museum viste indtil 31. august 2008 udstillingen: *Access to Israel I – israelische Gegenwartskunst*. Udstillingen gav indblik i Israel gennem landets nutidskunst og blev fra midten af september 2008 fulgt op af *Access to Israel II* med fokus på installationskunst og videofremførelser. (NZZ August 2008)

Det tyske forlag WBG er et sandt mekka for judaica connaisseurs. I forlagets sidste katalog annonceres med en nyudgave af *Der Babylonische Talmud*, 1-12 i den klassiske oversættelse til tysk ved Lazarus Goldschmidt, judaisten og boghistorikeren der flygtede til London før krigen og senere overdrog sin uvurderlige inkunabelsamling til Judaistisk Afdeling på Det Kongelige Bibliotek.

En anden vigtig udgivelse fra kataloget er Moses Mendelssohns skrifter i 2 bind. Hele programmet findes på www.wbg-darmstadt.de

Kunsten at lokke er overskriften på *Weekendavisens* kommentar og interview i tilknytning til en ny kvalitetsrapport om danske museer, der er udarbejdet af Center for Virksomhedskommunikation og Center for Museologi ved Aarhus Universitet.

[De kulturhistoriske museer] interesserer sig for lidt for, hvad omverdenen mener om dem.

"Synlighed i ledelsen er vigtig," siger en medarbejder i undersøgelsesgruppen, som også er "overrasket over, at museerne ikke er mere optaget af samfundet, idet museerne ikke vægter nok at påvirke og afspejle den verden vi lever i lige nu ... hemmeligheden bag strategisk kommunikation er, at man ved præcis, hvem man selv er, og at man kan begrunde, hvorfor man er der, både over for medarbejdere, publikum, politikere i lokalområdet og sponsorer." (WA 36: 2008)

Lunds Universitets Magasin, LUM, omtaler evalueringsrapporten, RQ08, der er en international ka-

*Fra bønnebogen Birkat Hamazon,
Nikolsburg, 1728.*

raktergivning af undervisnings- og forskningsniveauet på universitetet. "Forskningens vilkår har ændret sig," skriver bladet, "nu handler det ikke længere bare om at præstere gode resultater men om at formidle dem." www.lu.se/forskning/utvardering-av-forskning---rq08 (LUM 8:2008)

Ansvarshavende for jødiske studier ved Teologiske Institutet i Lund har besluttet at nedlægge Skandinavens eneste formidlingsorgan for studiet NORDISK JUDAISTIK, grundlagt af Svante Hansson og Helmar Ringgren i 1980.

(NJ 26, 1-2: 2008)

BØGER MODTAGET AF REDAKTIONEN

Jon Reitan og Trond Risto Nilssen:
Falstad. Nazilejr og landssvikfængsel
Tapir Akademisk Forlag, Trondheim 2008.

Steffen Heiberg:
En ny begyndelse
Europas Kulturhistorie i Middelalderen
Gads Forlag 2008.

Josef Salamon

Pressemeddelelse

På *Kunstnerforeningen af d. 18. Novembers* 166-årige fødselsdag, blev billedhuggeren og grafikeren Josef Salamon hædret med Otto Baches Mindelegat for sit livsværk. Foreningen er stiftet omkring Thorvaldsen og hans venner og kollegaer. Medlemmerne er billedkunstnere, musikere, forfattere, arkitekter og balletdansere.

Jaffa Road, Jerusalem. Akvarel af Josef Salamon, 2006.

In memoriam

Ole Henrik Toftegaard og Morten Ruge

Ole Henrik Toftegaard var blandt de første, der tog initiativ til oprettelse af Fondet Dansk Jødisk Museum og han sad i bestyrelsen som kasserer og sekretær.

I et interview i RAMBAM 11/2002 løftede Toftegaard nødtvungent sløret om sine unge år under den tyske besættelse, da han agerede kontaktperson mellem jødiske flygtninge og udskibningsstederne i Syddanmark. Primært inspireret af faderens engagement i hjælpearbejdet for politiske flygtninge i 30'erne, der som K.K. Steincke skrev var nødvendig "til Overvaagelse af Asylrettens humane Principper og samtidig til Undgaelse af Svindel, Fejltagelser eller uoverskuelige Konsekvenser."

Efter ansættelse i generalkonsulatet i London som kancellist fortsatte Toftegaard sin karriere som kon-torchef i Handelsbankens hovedsæde. Hans dybe interesse for jødisk bog- og illuminationskunst resulterede i et samarbejde med lederen af Jødiske Afdeling på Det Kongelige Bibliotek, Raphael Edelman, og udgivelsen af den kendte lille sidde (*Seder Birkat Hamazon*, 1728,) i faksimile.

Ved samme lejlighed stiftede Toftegaard *Forlaget Old Manuscripts A/S* med planer om publicering af Mosaisk Troessamfunds Københavnerhaggada (1739) kommenteret af Julius Margolinsky. Et projekt der stadig venter på fondsstøtte.

Toftegaard var bibliofil til fingerspidserne med en udpræget sans for billedkunst og finkultur. I flere af hans efterladte papirer og breve til jødiske boghistorikere skinner hans viden om jødisk 1700-tals miniaturekunst igennem. Som fx i credo'et: "Selv mener jeg, at 1700-tallets jødiske bogkunst er mere stilbestemt end kunstnerbestemt. De meget rejsende jødiske skrivere og bogmalere kunne sidde med pen og pensel det ene år i Bonn eller Amsterdam og det næste i København."

I museumsdebatten var Ole Henrik Toftegaard altid overbevisende stringent i sine kvalitetskrav.

Morten Ruge, mag.art. i sammenlignende litteratur og forskningsbibliotekar på Det Kongelige Bibliotek, var RAMBAMs kritiske samtalepartner og anmelder fra bladets stiftelse, 1990-91.

Han tog aktivt del i tilrettelæggelsen af Nordisk Jødaistik 2. skandinaviske kongres (1981) med det faglige ansvar for kongressens Holocaust-sektion.

Født og opvokset i Aalborg fik Morten Ruge på et tidligt tidspunkt – under en skolerejse til Tyskland – et "skræmmende indtryk" af forholdene, som udtrykt af ham selv i et erindringsblad.

Under universitetsuddannelsen blev Aarhus hans base, hvor han sideløbende med de litterære studier sluttede sig til modstandsbevægelsen.

Den 30. juni 1944 blev Morten Ruge arresteret og fængslet af Gestapo i forbindelse med optrevlingen af nogle af de større Aarhusgrupper og den 20. oktober overført til Neuengamme.

Fængsels- og lejropholdet kom til at præge Morten Ruge i årene efter – menneskeligt og medmenneskeligt. I efterkrigsårene pålagde han sig et omfattende udredningsarbejde om forholdene i kz-lejrene i Elmsland og argumenterede utrætteligt imod det lokale informationscenters forsøg på at forskønne forholdene i Nazitiden med "hier gab es kein Holocaust".

Morten Ruge efterlod sig et imponerende bibliotek af såvel primær- som sekundærkilder til 2. Verdenskrig og Holocaust, som vil blive af stor værdi for forskningen. Originalen til Morten Nielsens dagbog er allerede deponeret i Nationalbiblioteket. En brevsamling om en jødisk kvinde og hendes barns skæbne i Berlin før deportationen til Auschwitz fremlagde Morten Ruge i RAMBAM 11/2002 med den for ham karakteristisk indtrængende og gennemarbejdede redigering og kommentering. Morten Ruge var en sjælden iagttagelse og menneskekender.

English summaries

Who saved the Danish Jews?

By Jørgen Kieler

On 9 April 1940, Denmark was occupied by Germany without significant Danish resistance. It was the start of a so-called "peaceful occupation", during which the Danish government wrapped itself in a naïve illusion of neutrality based on the hope that Hitler would keep his promise to respect Denmark's independence and refrain from interfering in the occupied country's internal affairs. One important reason for this naïve belief was the fact that the anticipated and dreaded German persecution of the Danish Jews was, for the first 3½ years of occupation, restricted to political and financial support for the anti-Semitic propaganda of the Danish Nazi party. On several occasions, however, it was conveyed from Berlin that the Danes, too, would sooner or later have to make up their minds about the Jews. This message was undoubtedly to be taken seriously, but the Germans disagreed among themselves as to the best time to launch their persecution of the Jews.

The German embassy in Copenhagen – led first by Cecil v. Renthe Finck and later by Werner Best – realized that the exploitation of Danish industries and agriculture could be forced through at much lower costs to Germany, in terms of sending in army and police forces to fight down an active resistance on the part of the Danes, if persecution of the Jews was postponed until after the expected German victory.

This was v. Ribbentrop's policy, but not Himmler's. He desired instant action. During spring and summer 1943 the Danish people's dissatisfaction with the Danish government's policy of collaboration had grown to open revolt, which on 29 August provoked a German ultimatum, demanding, among other things, that captured Danish resistance men be sentenced to death and executed by the Danish authorities. The ultimatum was rejected, and the

government resigned. The Danish army was disbanded, the Danish fleet sank itself, and collaboration with the Danish police disintegrated.

In September 1943 the scattered resistance organizations came together to form a collective resistance movement led by a self-proclaimed illegal Freedom Council, whose position was at first quite weak. Who were they? What did they stand for? What had they achieved in the past? The motives for offering resistance were not unequivocal. The motive of patriotic and anti-Nazi views was perhaps shared by most active participants; but the struggle for parliamentary democracy was a more ambiguous goal, separating communists and members of the party "Dansk Samling" (Danish Unity) from other resistance men.

It was here that the Germans made their biggest mistake, when they began their persecution of the Jews in October 1943. In the face of this challenge, the fight for human rights became a common goal for many old and new participants in the resistance. The Freedom Council did not have a chance to make an independent effort for the Jews; but the popular revolt and the cooperation with England (SOE) formed the basis for a joint resistance effort, which, under the leadership of the Freedom Council, developed in the course of autumn 1943.

Some historians will likely disagree with the author of this article on his placing the rescue of the Danish Jews as part of the development and significance of the Resistance Movement. However, unlike these historians, the author has not just read about the events of that time, but taken an active part in them himself.

Lechaim and Skål by the Coffin. Jewish and Scandinavian Feasts in Connection with Death and Burial By Ya'acov Sarig

This article underlines some significant characteristics of Jewish and Scandinavian customs and beliefs regarding death and burial, and, at the same time, points out some similarities between the two cultures.

The various acts that members of the community – be it Jewish or Scandinavian – perform in connection with the burial of the deceased can be divided into two main categories: Acts performed to assist the deceased, and acts designed to protect the living from the evil will of the deceased. In a way, it is a societal manifestation of the fact that the deceased is still considered a member of the community, and it seems to be a more or less conscious attempt to avoid accepting the final parting. This pleasant way of softening the cessation of the deceased's existence is probably rooted in the idea that there is a certain malevolence in the attitude of the spirits towards the living, who insult them by being alive. A feeling that the deceased may be hostile because he was forced to leave behind all that was dear to him, and, therefore, envious of the living, who still own what he has lost. This idea is one of the main motives for the efforts members of his community make to satisfy the deceased, or to defend his rights in an expressive way, as this is their last chance to do so.

The ambivalent feelings towards the deceased can be demonstrated in two interesting customs. One is Jewish: The *Hevra Kadisha* feast with its traditional object – the *Hevra Kadisha cup*. The other custom is Scandinavian and applied especially in Norway. It is *Vakuleik* with its traditional *Velfarskål*. The *Hevra Kadisha* feast and *Vakuleik* both underline the close connection between life and death through this mixture of symbols from the two distinct worlds. The feast for the *Hevra Kadisha* is designed to strengthen the brotherly bonds between the members, who experience pain, grief and death struggle in their daily work.

Tales of Conversion and Modern Identities By Anne Boukris

The accounts of conversion to Judaism shed light on the lifestyle-based symbolic religiousness, the many aspects of Jewish identities, as well as the numerous factors influencing the process of conversion itself. With this article and the survey that was conducted some years ago, it was my wish to kick in a contribution to the discussion of the development of modern Jewish identities and of the encounter and constant interchange between the Jewish and the non-Jewish. Originally, this article was designed to enter into a more conversion-scientific context. However, being very much focused on identity and much less on the science of religion, the article may not be ideally suited for that. Thus, the main conclusions are that accounts of conversion can be used to cast light on the substance of Jewishness and of modern identities, and that it does not really make sense to isolate conversions as being "pure" expressions of religious practices and religious acts. The conversions are influenced in numerous ways by societal movements both within and outside Jewish contexts. And last, but not least, it also contributes to research into Judaism and Jewish culture and history being considered as contributions to identity research and analyses of modern identities in general.

Counterfeiter for Hitler By Anders Otte Stensager

Sven Hoffgaard, a Danish Jew from Copenhagen, was captured by the Gestapo with his wife and two daughters on their way to neutral Sweden in late 1943. His wife Karen and his daughters Kate and Lillian were immediately deported to Theresienstadt while Sven without any further notice was transported directly to Sachsenhausen outside Berlin. From the day he entered the concentration camp, he was isolated in blocks 18 and 19 in the so-called

Kleines Lager together with almost 140 other Jews from all over Europe who all happened to be bankers, as Sven himself, or typographers. Skills which were required by major Bernhard Krüger, the organizer and head of the largest forgery ever. According to Krüger, the plan consisted in producing several million false banknotes similar to those issued by Bank of England, distributing them throughout Europe and thereby destroying the English economy and creating a hyperinflation. During Sven's time in captivity, he was able to write two small diaries, which give us a first-hand account of his daily life and struggle for survival. In the be-

ginning of 1945, Sven and his fellow inmates were deported to Mauthausen outside Linz in Austria, but ended up in Ebensee, a small camp southwest of the main camp. Here, Sven experienced the liberation by the Americans in the beginning of May 1945. Just a few months later he was able to go travel back to Copenhagen where he finally meet his family again after almost one and a half years of separation and uncertainty.

The story of Sven Hoffgaard is the only known story about a Danish Jew who unintentionally participated in the most ambitious Nazi forgery based in Sachsenhausen.

Nye bidragydere

Jørgen Kieler, dr.med., overlæge, R¹.p.p. Chef for Fibiger Laboratoriet. Under besættelsen medlem af organisationerne Frit Danmark og Holger Danske; formand for fangeforeningen "50" fra Porta. Præsident i European Association for Cancer Research og formand for Frihedsfonden. Har skrevet historiske afhandlinger om Modstandsbevægelsen samt bøgerne *Den første Holger Danske-gruppe 1-2. Hvorfor gjorde vi det? Personlige erindringer fra besættelsestiden i Historisk belysning 1-2* (2001). Blandt flere æreslegater og hæderspriser tildelt The Samuel Friedman Foundation's Rescue Award 1984; The Shofar Freedom Award 2000 og Norges Forsvarsforerings Hederstegn.

Lizzi Norden, handels- og kontoruddannet (1951). Ansat som korrespondent i Stockholm og Lund. Korrespondent og sekretær for Mogens Aller i Carl Allers Etablissement efter hjemkomsten til Danmark. 1977 på fuldtid i Lindhardt og Ringhofs bogklub Primavera. Derefter på Bonniers. Aktiv i WIZOs foreningsarbejde som bestyrelsesmedlem.

Ya'akov Sarig, ph.d. fra The Hebrew University. Folkemindeforsker og gymnasielærer i Jerusalem. Udgivet værk om skandinavisk mytologi (hebraisk, 2005) og forbereder bog om De Islandske Saga'er, der forventes at udkomme i 2009.

Linda Herzberg lærer på Carolineskolen og i Københavns skolevæsen. Bestyrelsesposter i Dansk Zionistforbund og WIZO. Medlem af Mosaik Troessamfunds Delegeretforsamling og bestyrelsesmedlem af Selskabet for Dansk Jødisk Historie. Har deltaget i FN's generalforsamling som repræsentant for menneskerettighedsgruppen samt asyludvalget i Dansk Flygtningehjælp.

Anne Boukris, cand.mag. i interkulturel kommunikation og moderne historie (RUC) med speciale i moderne jødisk identitet. Tilknyttet Institut for Kultur og Sprogmodestudier og Carsten Niebuhr Institut. Studier ved Tel Aviv Universitet og Det Hebraiske Universitet i Jerusalem. Videregående undersøgelser i autenticitetsbegrebets betydning for moderne jødisk identitet og derudover konsulent i virksomheden www.perceptiglobal.com med varetagelse af interkulturel træning af række større virksomheders ansatte.

Anders Otte Stensager, mag.art. i forhistorisk arkæologi, Københavns Universitet med speciale Holocaust. Artikler og debatindlæg om Holocaust og nyere tids folkedrab og forfatter til bogen *Nazilægen Josef Mengele. Liv og forbrydelse*.

Jørgen Steen Jensen, museumsinspektør R.p.p. cand.mag. i Historie og Polsk. Overinspektør ved Den Kgl. Mønt- og Medaillesamling. Medlem af utallige faglige bestyrelser og sekretær af Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab fra 2001. Medudgiver af *Danmarks Middelalderlige Skattefund* (1992) og *1000-Tallets Danske Mønter fra Den Kgl. Mønt- og Medaillesamling* (1995). Redaktør for Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad og *Nordisk Numismatisk Årsskrift*. Blandt egne publikationer kan nævnes *Danske Mønter og Sedler. Krone og Øre* fra 1875 til i Dag (2001). Modtager af danske og udenlandske ordner og hædersbevisninger. Bestyrelsesmedlem i Selskabet for Dansk Jødisk Historie.

INFORMATION

Artikler til RAMBAM på dansk, svensk eller norsk skal sendes digitalt og indeholde følgende oplysninger:

- Forfatternavn(-e)
- Titel
- Evt. uddybende undertitel
- Evt. mellemrubrikker
- Litteraturliste
- Engelsk resumé (10-15 linier)
- Evt. illustrationer med undertekster (Enten som originalfoto eller scannet i 300 dpi på CD)
- Forfatterbiografi

Debatindlæg og forslag til boganmeldelser modtages gerne.

ERRATUM

I forrige nummer af RAMBAM 16/2007, indsneg sig nogle sære eksempler på sproglige skandinavismer under rubrikken NYT UDEFRA, som vore svenske læsere har gjort redaktionen opmærksom på. Redaktionen beklager denne noget utidige opfindsomhed.

